

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Papieren monumenten

Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden, 1591-1863

Rock, J.A.T.

Publication date

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rock, J. A. T. (2010). *Papieren monumenten: Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden, 1591-1863*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 8

VAN PERKAMENT NAAR BRONS

Met Willem Jonckbloet en Matthias de Vries was het editievak geacademiseerd en genationaliseerd. Via de omweg van het buitenlandse voorbeeld hadden Jonckbloet en zijn generatiegenoten naar eigen zeggen de draad van de binnenlandse tekstgeleerde traditie weer opgenomen. Met een nieuw zelfbewustzijn bouwden zij daarbij aan nieuwe kaders, die van de universiteit en van de natie. Het voortgaande werk van de editeurs kreeg zo een nieuwe glans.

Een oude fascinatie bleef echter bestaan. De triomf van de teksteditie aan universiteit en in de natie verhinderde niet dat de geleerden van de tekst bekoord bleven worden door de zekerheid van het stoffelijke. Dat bleef in de eerste plaats betekenen dat de academische editeur, net als zijn antiquarische voorgangers, teksten op perkament en papier bijeenbracht in verzamelingen om ze door middel van de drukpers opnieuw te verspreiden. Ten tweede zag ook hij die bezigheid van tekstbezorging graag gewaarborgd door en bevestigd in de wereld van de dingen. De voetnoot, het antwoord op eisen van geleerde nauwkeurigheid, had een nationaal belang gekregen – dat bleek in het vorige hoofdstuk – en moest nu ook in de wereld buiten het papier gevierd worden, zoals in dit hoofdstuk zal blijken.

In dit laatste hoofdstuk zal blijken hoe rond het midden van de negentiende eeuw de tekstgeleerde op een ongekende manier ingreep in de stoffelijke wereld. Het wezen van het geleerde genre van de teksteditie was, zoals in het tweede hoofdstuk bleek, een remediatie en rematerialisatie: door bemiddeling van een herkenbare tekstbezorger ging een tekst immers van een zeldzaam perkament naar een met de druk vermenigvuldigd papier (voor een middeleeuwse kroniek) of van een oncontroleerbare verscheidenheid aan druks naar een enkelvoudige en gecontroleerde versie (voor verzameld werk). Die wezenlijke rematerialisatie van de editie verlengde zich, naarmate de meest historische der eeuwen vorderde, ook in het steen van een standbeeld.

Om tot bij de standbeelden te raken, zal ik nog een laatste keer beginnen met de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant. De academische generatie waagde zich immers ook aan deze tekst, die ondanks alle inspanningen aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en het Koninklijk Instituut nog steeds niet volledig in druk beschikbaar was. Uit die eerste bespreking zal blijken hoe de academische generatie schipperde tussen traditie en vernieuwing, maar door alles heen

gecharmeerd was door het materiële. In de daarop volgende paragrafen zal eerst blijken hoe de triomf van het editievak aan de academie ook een einde inhield: de editeurs-hoogleraren begonnen immers aan nieuwe ondernemingen. Maar ook in die triomf was – zo zal de derde paragraaf aantonen – de antiquarische houding van de editeur aanwijsbaar: een exemplarisch historisch besef bleef bestaan. In de laatste paragraaf van dit proefschrift zal uiteindelijk blijken hoe ook de triomferende editeur de kennis over de oude teksten met tastbaarheden wilde onderbouwen. In deze laatste periode betrof dat overigens niet meer alleen de teksten op zijn schrijftafel, maar soms ook de editeur zelf. Zoals de tekstediteur met het licht van de drukpers de dode auteurs de onsterfelijkheid gegeven had en zoals hij dat al sinds de Stoke-editie van 1591 geschonken had, zo moesten de nabijheid van steen en brons nu ook aan hemzelf het eeuwige leven schenken.

Spiegel historiael, De Vries & Verwijs, eds. (1858-1863)

Uit het derde deel van dit proefschrift werd duidelijk dat de ontwikkelingen in het Nederlandse editievak vaak af te lezen waren uit de editiegeschiedenis van de *Spiegel historiael*, omdat de opeenvolgende edities van die tekst dicht bij de kern stonden van een inlandse traditie van historische en taalkundige geleerdheid. Die traditie vond in de jaren 1820 aansluiting bij Duitse ideeën over een nationale beoefening van de letterkunde, een aansluiting die Leerssen eerder aflas uit de editiegeschiedenis van *Reinaert de Vos*. Omdat ik in dit hoofdstuk in de triomf van dat nationale editeren, het resultaat van een Duitse invloed in de Nederlanden, een oude kern van de traditionele, antiquarische tekststudies wil aantonen, keer ik nog een keer terug naar de *Spiegel historiael*. Ook in deze laatste periode kreeg die kerntekst van het Nederlandse editievak immers aandacht van nationale editeurs. Niet van de minsten trouwens: van Matthias de Vries zelf; en met een niet gering resultaat: een eindelijk volledige editie van de *Spiegel historiael*. Ook dit succes van de generatie van de nationale en academische editeurs zijn, zoals in deze paragraaf zal blijken, de nerven van antiquarische tekstgeleerdheid te zien.

Maerlant aan de hogeschool

Ter herinnering: de Nederlandse tekstbezorging had bijna haar tanden stuk gebeten op de *Spiegel historiael*. De eerste gedrukte boeken ervan doken op in 1727, in een tijd dat de tekstgeleerden zich nog het vaakst bedienden van de *Rijmkroniek* van Melis Stoke. Stoke kreeg in 1772 een uitgave van de vooral taalkundig geïnteresseerde Balthasar Huydecoper, die daarin tegelijk korte metten maakte met de vervalsing van Klaas Kolijn. Het was het einde van een tijdperk: Stoke kreeg een (tot 2004) definitieve editie en tegelijk werd de meest succesvolle vervalsing uit de Nederlandse

filologie ontmaskerd. In het nieuwe tijdperk verschoof de aandacht van de *Rijmkroniek van Holland* naar de *Spiegel historiael*.

Nog steeds ter herinnering: ondanks het aanbreken van een nieuw tijdperk, liet de *Spiegel historiael* zich maar moeizaam bezorgen en duurde alles erg lang. De fragmentarische editie uit 1727, waarin de boeken die Lodewijk van Velthem geschreven had waren uitgegeven door de boekenverzamelaar Isaac Le Long, vormden nochtans een wervend voorbeeld van hoe het niet moest. In 1784 ving Clignett en Steenwinkel een editie aan, te beginnen bij de boeken van Maerlant, gebruik makend van de expertise die sinds kort verzameld werd in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Na twee delen en politieke onrust strandden zij. Een derde deel werd nog geproduceerd in de nieuwe institutionele omgeving die de opeenvolgende nieuwe politieke structuren voor de wetenschap opgezet hadden: onder aansporing van Willem Bilderdijk gaf de Tweede Klasse van het Koninklijke Instituut de resterende aantekeningen van Steenwinkel uit in 1813. Intussen werkten binnen hetzelfde Instituut vader en zoon Van Lennep en Joast Halbertsma aan de editie van het vierde deel. Het werd het laatste werk van het intussen afgeschafte Instituut, maar vooral een flop. De poging om beter te doen dan Le Long in 1727 en met de nieuwe centrale tekst het werk van Huydecoper uit 1772 te evenaren, toonde vooral verdeeldheid in de nieuwe instituten van de filologie. Het was dan ook niet moeilijk voor de jonge Jonckbloet om genadeloos te zijn in een *Nalezing* op het vierde deel. Na de afschaffing van het Koninklijk Instituut deed de oudere generatie niets meer aan de bezorging van de *Spiegel historiael*.

In de derde periode die het voorwerp is van dit deel van het proefschrift, nam Jonckbloets vriend Matthias de Vries wél de pen op. Hij schakelde hun beider leerling Eelco Verwijs in, nestelde zich in de Leidse Maatschappij en samen bezorgden zij vanaf 1858 de *Spiegel historiael* van Maerlant, ‘met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten’ van Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem.¹ Na bijna tachtig jaar pogingen in wisselende contexten, werden de verschillende perkamenten van de *Spiegel historiael* nu voor lange tijd vastgelegd op drie banden papier – in 1879 nog aangevuld met een vierde deel voor later ontdekte fragmenten door de Duitser Ferdinand von Hellwald. Nog in 1997 gold de editie voor mediëvist Frits van Oostrom als ‘een van die monumenten van hogeschoolfilologie waartoe, zo lijkt het wel, alleen de negentiende eeuw in staat was ze tot stand te brengen’.²

Die hedendaagse typering door Van Oostrom vat de ontwikkelingen uit het vorige hoofdstuk samen. De vierdelige editie van de *Spiegel historiael* is inderdaad het grote succes van de filologie die zich rond het midden van de negentiende eeuw aan de hogescholen vestigde. Dat was grotendeels te danken aan het groeiende

---

¹ Verwijs, de Vries en von Hellwald, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem*.

² van Oostrom, *Maerlants wereld*, 361.

geleerde en editoriale zelfbewustzijn van Jonckbloet. Hij had als student met de aantekeningen van Hendrik van Wijn de editie verbeterd die Jan Frans Willems gemaakt had van Jan van Heelu's kroniek en sindsdien zonder ophouden andere editeurs bekritiseerd, met de expliciete doelstelling het niveau van de Nederlandse editiepraktijk te verhogen. In tijdschriften en open brieven speelde Matthias de Vries dat spel mee. Het resultaat daarvan was nu deze editie van de *Spiegel historiael*, waarin hetzelfde zelfbewustzijn van de hogeschoolediteur te vinden is.

Een hautaine terugblik

In het vervolg van deze paragraaf zal ik illustreren hoe De Vries en Verwijs in hun editie dat academische zelfbewustzijn tentoon spreidden. Eerst zal ik kort ingaan op een haast spottende opmerking die de twee academische tekstgeleerden over een middeleeuwse leesfout maakten; vervolgens en uitgebreider ook op de vakgeschiedenis die de editeurs in hun inleiding schetsten, waaruit blijkt hoe zij hun eigen werk situeerden tegenover de vroegere Nederlandse filologie.

In de inleiding maakten De Vries en Verwijs een schampere opmerking, die alleen onder editeurs als zijzelf begrepen kon worden. Kritiek oefenden zij immers niet alleen uit op collega's of voorgangers, maar zonder veel omhaal ook op een van de auteurs van de *Spiegel historiael*. Lodewijk van Velthem, die zich gewaagd had aan het vervolg op Maerlant, kon hun kritische toets blijkbaar niet doorstaan. Hij was misschien wel een goed chroniqueur, een echte taalliefhebber was hij toch niet: hij was een slordige dichter, die te vaak rijmlappen gebruikte, een onzorgvuldig vertaler en simpelweg een slechte lezer. De Vries en Verwijs stoorden zich aan een passage waarin hij de voorspellingen van Hildegarde van Bingen overnam. Bij de voorspelling 'hoe de Keizers van Rome hunne magt zullen verliezen' schrijft Van Velthem dat uiteindelijk eilanden zich van de paus zullen afscheiden. Dit leek de editeurs nonsens. Ze controleerden de voorspelling in het Latijnse origineel van Hildegarde en ze rapporteren in de inleiding:

Vruchteloos tobt men zich af om te gissen wat toch die *eilanden* beduiden, die zich van den Paus zullen scheiden. Wat er volgt, geeft geen licht; hoe men zoekt of peinst, de *eilanden* blijven in stikdonkeren nacht gehuld. Begeerig slaan wij Hildegarde op, om te zien hoe zij het raadsel zal oplossen. Daar lezen wij aldus: '*Sed postquam imperiale sceptrum hoc modo divisum fuerit, nec reparari poterit, tunc etiam infula apostolici honoris dividetur.*' O Velthem! daar hebt gij in de haast, voor infula, – insula gelezen, en de pauselijke driekroon bij ongeluk in een eiland, neen, in meer dan één eiland herschapen! Maar de tijd ontbrak u zeker, om den fraaijen zin te overwegen, die uit die

metamorphose ontstond! Voort maar met uwe vertaling! Wat deerde het u, of wij vitters der 19de eeuw u al dan niet zouden verstaan?³

De editeurs kwamen hier een fout van Van Velthem op het spoor, in zijn vertaling van de verzen van Hildegard. Met nauwelijks onderdrukt gegrinnik weten ze de fout aan haastwerk, waardoor zij zich, als academische editeurs – noem ze muggenzifters – niet zouden laten misleiden.

Want de grinnik van De Vries en Verwijs was er een uit de hoogte, een hoogte waarop zij zich als wetenschappelijke editeurs meenden te bevinden. Ze wezen Van Velthem terecht voor zijn s/f-verwisseling en vonden ook dat dat zo moest gebeuren. Het was immers de taak van een kritische editor:

De toekomstige bewerker eener kritische uitgave van Velthem moge dit voorbeeld tot behoedzaamheid aanmanen. Hij mag niet volstaan met den tekst te *emenderen*, hij moet tevens den schrijver *corrigeren*, althans de feilen aanwijzen en verklaren, die zijn werk maar al te veel ontsieren.⁴

Zelf hadden zij nu nog geen kritische editie gemaakt, maar wie dat in de toekomst zou doen zou niet alleen moeten kiezen tussen de verschillende versies die bij het kopiëren van de handschriften ontstaan zijn, om zo een verondersteld oorspronkelijke tekst van de auteur te reconstrueren – kortweg het emenderen; maar hij zou zelfs naar eigen inzicht de geëmandeerde tekst moeten verbeteren en zo de tekst nog correcter maken dan hij ooit geweest was. De lacherige bespreking van deze ene correctie bij Van Velthem was dus eigenlijk een serieuze methodische wegwijzer voor een kritische teksteditie. In 1863 speelden editeurs dus met de voorspellingen van Hildegard in de vertaling van Van Velthem, om het eigenlijk over de methode van hun eigen vak te hebben. Het verschil met Jan Frans Willems, die in de jaren 1830 met dezelfde verzen een heel koninkrijk in een revolutionaire tijd adresseerde, is groot. De Vries en Verwijs hadden het enkel over zichzelf, over de methode van hun succesvolle academische vak en over de hoogten die dat vak intussen bereikt had.

Uitvoeriger dan in deze cynische opmerking over een leesfout van rond 1300, zetten De Vries en Verwijs hun academische zelfbewustzijn uiteen in de korte vakgeschiedenis waarmee zij de inleiding op hun editie begonnen. Hun vak had in zijn ontwikkeling, zo bleek uit hun overzicht, alleen verbeteringen gekend. Op drie bladzijden schetsen zij de voorgeschiedenis van hun Maerlanteditie in evenveel

³ M. de Vries en E. Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiae, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden uitgegeven*, 4 dln., dl. 1 (Leiden: E.J. Brill, 1863), lxxxix. 'Infula' en 'insula' staan in het origineel in gotische letter. De 'vitters der 19de eeuw' kregen een antwoord op hun vraag van De Vries' andere leerling en Verwijs' nauwe samenwerker voor het *Middelnederlands Woordenboek*, bovendien in het orgaan bij uitstek van de geëmancipeerde taal- en letterkunde van het Nederlands: J. Verdam, 'Velthem's episoden uit Hildegardis', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 1 (1881) 281-297, 281-297.

⁴ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiae*, lxxxix.

referentiekaders en het succes van hun eigen tijd. De eerste twee zijn kaders die ik in de vorige hoofdstukken al besprak: ten eerste het licht dat zij als editeurs bij de dode Maerlant brachten en ten tweede de nationalisering en academisering van het editievak, die zij zelf meegemaakt hadden. Het derde kader is dat van de nabloei van het academische editeren, dat hierna nog aan bod zal komen. Omdat deze korte vakgeschiedenis onomwonden toont dat De Vries en Verwijs zich bewust waren van de bereikte successen, citeer ik er uitvoerig uit.

Het licht van de editeur

In een eerste kader van hun vakgeschiedenis schreven De Vries en Verwijs zich zonder terughoudendheid in. Het was het aloude kader waarin het werk van de editeur zijn belang kreeg. Ze verantwoordden hun editie van Maerlant op de meest gangbare manier, die van de zo kwaliteitsvolle maar door vergetelheid of tekstbederf bedreigde auteur. Want Maerlant bleef, zoals in de vorige eeuwen, een belangrijke auteur, in meerdere opzichten:

waarlijk, zijne talrijke geschriften – gezwezen nog van hun onschatbaar belang voor de taalkunde – zijn eene zoo overvloedige bron voor de kennis van zijnen leeftijd; zoo vol van bijzonderheden en opmerkingen, die licht verspreiden over het geheele veld onzer oude literatuur; zoo onmisbaar voor de beantwoording van talloze vragen op het gebied der letterkundige historie [...] ⁵

Belangrijk dus voor de oude taalkunde, voor de kennis van de oude didactische literatuur, voor de studie van het dertiende- en veertiende-eeuwse Vlaanderen, belangrijk voor zowel de taal als de geschiedenis – voor de filologie kortom, in de oude betekenis van het woord. Dat verplichtte de filologen. Maerlants werken waren zo onmisbaar ‘[...] dat zij wel in de eerste plaats door den druk bekend gemaakt en met zorg bewerkt verdienen te worden’. ⁶ Editoren brachten, zoals zij ook rond 1600 al deden, het licht van de drukpers bij de belangrijkste van de dode auteurs.

Sindsdien hadden editoren hier en daar een klacht over hun moeizame werk laten vallen, en ook voor Matthias de Vries en Verwijs was het een last. Maar, opnieuw als velen voor hen, wisten zij zich gesteund door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden, ‘altijd volijverig waar het de bevordering der vaderlandsche wetenschap geldt’, die hun ‘krachtig de behulpzame hand’ en ‘onbekrompen bijstand op stoffelijk gebied’ bood. ‘Thans, nu wij – na een waarlijk niet geringen arbeid van zeven jaren, doch door eendragtige samenwerking verzoet – onze taak voorspoedig ten einde hebben gebracht, zij vóór alles aan de geëerde Maatschappij het offer onzer erkentelijkheid aangeboden.’ ⁷ De editoren bekleedden

⁵ Ibidem, i.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, iii.

zich met een vleug heroïek: een zevenjarig werk van ontsluiten was nu dankzij de Maatschappij en tot nut van de filologie voltooid. De Vries en Verwijs haalden die heroïek bij al hun voorgangers in het vak.

De wetenschappelijke en nationale tekstbezorging

De Vries en Verwijs zagen hun eigen deugden wel bij editeurs uit de eeuwen voor hen, maar dat wilde niet zeggen dat zomaar elke vroegere collega tot hetzelfde heldendom behoorde. Er waren immers echte editeurs geweest en andere. Dat blijkt uit het tweede kader waarin hun inleiding past, dat van de nieuwe doelen van hun generatie en de breuk die zij nog maar kort tevoren in het vakgebied gewenst hadden. Het ging om een tweeledige ontwikkeling, zoals die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam. Enerzijds was er de nationalisering van de tekstbezorging, die een uitbreiding in chronologische zin inhield: de Middeleeuwen moesten vroeger beginnen dan tot dan aangenomen werd, om ook de middeleeuwse fictie en vooral de ridderroman te kunnen bestuderen. Anderzijds was er een academisering van het vak: de tekstbezorging moest een kritische wetenschap zijn die beoefend werd aan universiteiten en niet langer door ‘dilettanten’. De Vries en Verwijs spraken daarover dezelfde taal als Jonckbloet, respectievelijk hun vriend en leermeester, en zij volgden dan ook zijn historisch-geografische schema. Het editeren was volgens dat schema een wetenschappelijke praktijk geworden naar Duits en afgeleid Vlaams voorbeeld en het was volgens de vereiste van die voorbeelden dat zij nu hun editie van Maerlant aanpakten:

Sedert, nu vijf en twintig jaar geleden, de roepstem van Jacob Grimm, van Hoffmann von Fallersleben en Mone in Nederland gehoor vond, en eerst in België, vervolgens ook in ons vaderland, de te lang verwaarloosde beoefening onzer middeleeuwsche taal en letteren met lust en ijver werd aangevangen, heeft men aanstonds ingezien, dat eene volledige en degelijke uitgave der werken van Jacob van Maerlant eene der dringendste behoeften was voor den opbouw der jeugdige wetenschap.⁸

De middeleeuwse taal- en letterkunde was dus een jonge wetenschap geworden en had nood aan serieuze Maerlantedities, volgens haar nieuwe, wetenschappelijke normen.

De verwetenschappelijking van de middeleeuwse taal- en letterkunde naar Duits voorbeeld had twee zaken tot gevolg: ten eerste moest de waarde van het editiewerk van voorgangers duidelijk en kritisch beoordeeld worden en ten tweede kreeg Maerlant een andere plaats in de Nederlandse literatuurgeschiedenis – en in beide opzichten spraken De Vries en Verwijs als Jonckbloet. Wat het laatste betreft: Maerlant was voor hen niet langer het begin van de Nederlandse literatuurbloei, maar

---

⁸ Ibidem, i.

hooguit een hervormer. Zoals Jonckbloet al in 1838 bepleit had in zijn bespreking van de *Ferguut*-editie van Visscher en sindsdien vaak herhaald had, zo stelden ook De Vries en Verwijs dat de ridderepiek ‘op zich zelve belangrijker’ was en ‘ruimer aesthetisch kunstgenot’ schonk dan de ‘didactische school’ en dat Maerlant enkel daarvan de ‘stichter’ was en ‘den wakkeren kampvechter voor het geestelijk welzijn der Vlaamsche burgerij’.⁹ En ze waren formeel:

Moge hij al niet in den eigenlijken zin den eernaam verdienen van “*Vader der Dietsche dichtren algader*,” waarmede de ingenomenheid zijner volgelingen hem al te ligtvaardig begroette, als hervormer der Nederlandsche letterkunde blijft hij toch altijd eene hoofdfiguur in het tafereel harer geschiedenis.¹⁰

Maerlants belang was met andere woorden meer literair-historisch dan literair-esthetisch geworden, meer geleerd dan genietbaar, en daarom misschien ook minder nationaal. Niettemin bleef Maerlant – zoals in het eerste kader bleek – het licht van een editie waard.

Het geografisch-historische schema van Jonckbloet hield niet alleen nieuwe aandacht voor het nationale vuur in de ridderepiek in, maar ook dat de jonge editeurs met zelfverzekerdheid de kritiek op hun voorgangers niet spaarden. Dat geldt ook voor Matthias de Vries en Verwijs. De *Spiegel historiael* was inderdaad al eerder door editeurs onder handen genomen, die net als zij het Amsterdamse handschrift gebruikten, maar nooit volledig of goed: ‘slechts twee derde gedeelten van dat handschrift waren in vroegere jaren gedrukt; maar het gedrukte was voor de hedendaagsche eischen der wetenschap volstrekt onbruikbaar’.¹¹ De breuk met vroegere collega’s is duidelijk: Clignett en Steenwinkel verrichtten in 1784-1785 ‘voor hunnen tijd een verdienstelijke arbeid’ en het werk van Steenwinkel, dat *Bilderdijk* in naam van het Koninklijk Instituut in 1812 bezorgde, ‘stond in naauwkeurigheid en degelijkheid bij de twee eerste deelen achter, maar voldeed niettemin voor die dagen aan de bestaande behoefte’.¹² Voor de doden waren zij nog mild, met een soort historische verontschuldiging, voor hun nog levende collega’s veel minder. De verantwoording voor hun harde oordeel was net zo historisch: de tijden waren veranderd en, vooral, wetenschappelijker geworden, zodat ‘de maatstaf van beoordeeling een geheel andere dan vroeger’ geworden was.¹³ Van Lennep senior noch Van Lennep junior werden genoemd, maar hun werk kreeg ervan langs:

Wel verre van boven de vroegere deelen uit te munten, als een getuige van den vooruitgang der wetenschap, staat het vierde deel van den

---

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, ii.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

Spiegel in ieder opzigt op lager peil dan het werk van Clignett en Steenwinkel. Een uiterst slordige afdruk van het slordige handschrift; vergissingen en dwalingen zonder tal of maat op schier elke bladzijde; eene interpunctie die doorgaande bewijst dat men de bedoeling van den schrijver in de verte niet begreep; gemis van alle nasporing en vergelijking ter verklaring of zuivering van den tekst; volslagen gebrek aan kritiek, of, waar die nu en dan eens wordt aangewend, de poging slechts strekkende om de verwarring te vergrooten; hier en daar eene enkele uitlegging, maar die altijd de meest naïve onkunde der oude taal verraadt: ziedaar de sprekendste karaktertrekken van een boek, dat in de gansche geschiedenis der oude school alleen in de uitgave van den *Ferguut* zijne wedergade vindt, en – het moet eens voor al onbewimpeld uitgesproken – aan de nagedachtenis van het geleerde ligchaam, met welks naam het prijkte, tot onuitwischbare blaam verstrekt.¹⁴

De vrees die Halbertsma geuit had bij de verlate publicatie van zijn aantekeningen bij het vierde deel van de *Spiegel historiael* was uitgekomen: het Koninklijk Instituut werd na tien jaar nog steeds herinnerd omwille van de mislukte editie van Maerlant. De editeurs hadden, hun plicht niet getrouw, de moeilijkheden in de tekst niet verlicht en soms zelf vergroot. Hun vakgenoten leken sinds Jonckbloets kritische *Nalezing* uit 1838 niets geleerd te hebben,¹⁵ ook al was de vooruitgang in hun ogen onmiskenbaar geweest.

De kennis onzer oude taal was met vaste schreden voorwaarts gegaan; tekstkritiek en grondige vergelijking van alle beschikbare bronnen, waarover zich eertijds bij het uitgeven onzer oude schrijvers niemand buiten Huydecoper bekommerd had, was nu een verplichtende eisch geworden; het dartele spel der liefhebberij, in één woord, had plaats gemaakt voor het ernstige onderzoek eener zich zelve bewuste en vooruitstrevende wetenschap. Daardoor waren, toen het vierde deel van den *Spiegel Historiael* verscheen, de drie eerste deelen reeds verouderd.¹⁶

Dit ‘bedroevende onderwerp’ van de vroegere Maerlantedities leerde dat er vóór ‘Dr. Jonckbloet’ slechte editeurs waren geweest, de liefhebbers, maar ook dat zij nu plaats hadden moeten ruimen voor de beoefenaars van een zelfbewuste en vooruitstrevende wetenschap.¹⁷

De inzet van dit alles, van de kritiek op de vroegere Maerlantediteurs, de vakinhoudelijke profilering van de nieuwe editeurs en hun nuancering van het literatuurhistorisch verhaal, was groot – zoals ook al bleek uit het vorige hoofdstuk.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ze vermelden de kritiek van Jonckbloet expliciet: ‘De *Nalezing* van Dr. Jonckbloet heeft het harde vonnis, dat wij hier vellen, met tal van bewijzen gestaafd, maar zeker van de overvloedige stof niet de helft aangeroord.’ (Ibidem).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

De toestand waarin de bezorging van de *Spiegel historiael* zich bevond was immers een meer dan geleerde zaak:

De drie eerste deelen voor onzen tijd niet meer bruikbaar, het vierde van den aanvang af meer dan onbruikbaar, al het overige nog ongedrukt: in dien toestand kon Maerlant's hoofdwerk niet blijven! Dat gedoogde het belang der wetenschap, dat duldde de eer onzer natie niet.¹⁸

Het was geen zaak van de wetenschap alleen, maar wel van de natie. Ook hierin eechoot Jonckbloets agenda: het bezorgen van oude teksten is op zich niet genoeg, de natie verdient het om *goede* edities te zien. Aan filologie doen op zich was niet de natie dienen, er moest op een goede, liefst op een academische manier aan filologie gedaan worden. Een juist begrip van nationale tekstbezorging was de achterliggende drijfveer voor de institutionele naijver tussen de Tweede Klasse en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en voor het academische generatieconflict tussen Oude en Nieuwe School.

Kortom, die nieuwe geest van goede, tegelijk nationale en academische filologie bracht nu deze editie van de *Spiegel historiael* voort. Ze was ondernomen, zoals al vermeld, met de hulp van de oude Leidse Maatschappij. Daarmee bewezen De Vries en Verwijs naar eigen zeggen dat 'de Noord-Nederlanders, niet minder dan hunne Zuidelijke broeders, de taal en letteren van het voorgeslacht in eere weten te houden'.¹⁹ Want in het Zuiden waren intussen 'door de zorg der verlichte Belgische Regering en in naam der Koninklijke Academie van Wetenschappen te Brussel' al meerdere werken van Maerlant bezorgd:²⁰ Jan-Hendrik Bormans (de Limburgse filoloog met een leerstoel in Luik) zijn *Der naturen bloeme* in 1852, Jan-Baptist David (de Leuvense kanunnik-hoogleraar) zijn *Rijmbijbel* vanaf 1858 en Ferdinand Augustijn Snellaert (de Gentenaar die het werk van Willems voltooide) zijn *Alexander* vanaf 1860.²¹ Tegenover deze buitenlandse filologische oogst, met institutionele ondersteuning, konden De Vries en Verwijs naar hun gevoel niet achterblijven. Dus ondernamen ze, opnieuw in hun ogen naar het Duitse en afgeleide Zuid-Nederlandse voorbeeld, het editiewerk binnen de door Jonckbloet uitgezette nationaal-academische bakens.

---

¹⁸ Ibidem, ii-iii.

¹⁹ Ibidem, iii.

²⁰ Ibidem, i-ii.

²¹ J.H. Bormans, *Der naturen Bloeme, van Jacob van Maerlant, met inleiding, varianten van handschriften, aanteekeningen en glossarium, op gezag van het Gouvernement voor de eerste maal uitgegeven* (Brussel, 1852); David, *Rymbybel van Jacob van Maerlant en F. A. Snellaert, Alexanders Geesten van Jacob van Maerlant, met inleiding, varianten van HSS., aanteekeningen en glossarium, op gezag van het Staatsbestuur en in naam der K. Akademie van Wetenschappen enz. voor de eerste maal uitgeg. door F. A. Snellaert. Met facsim.*, 2 dln. (Brussel: Hayez, 1860-1861).

Bouwstoffen

De tijd was er ook naar: ‘Eindelijk is, nu in het laatste tiental jaren, eene hoogere geestdrift voor onzen Maerlant ontwaakt, wiens gedachtenis het dankbare nageslacht niet alleen door een standbeeld huldigde, maar ook door een nog waardiger gedenkteeken, de zorgvuldige uitgave zijner beste geschriften, verheerlijkte.’²² Dit is het derde kader waarin Matthias de Vries en Verwijs hun *Spiegel*-editie verantwoordden: zij zagen een geestdrift voor de oude Maerlant ontstaan, een geestdrift die zich op twee manieren uitte: in de uiteenlopende producten van de genoemde filologische verwetenschappelijking (waarvan de teksteditie er maar één was) en in een bredere literair-historistische cultuur. De twee ontwikkelingen wilden beide het verleden eren en dat deed elk van de twee met de bouwstoffen die bij hem paste.

De Vries en Verwijs stelden de wetenschappelijke en de historistische cultuuruiting expliciet naast elkaar: hun wetenschappelijke uitgave van Maerlants moest het als teken van eerbetoon opnemen tegen een stenen standbeeld. In hun ogen was het papieren schrijversmonument dat zij en anderen maakten, de herinnering aan Maerlant zelfs waardiger dan het in 1860 onthulde stenen standbeeld op de markt in Damme, bij Brugge. Verdam en Jonckbloet waren zelf ook bij de onthulling aanwezig geweest en De Vries mocht als laatste, net voor het doek van de stenen Maerlant getrokken zou worden, het woord nemen. De academische editeur nam zonder schroom aan de sokkel van het schrijversstandbeeld mee de huldigingen in ontvangst.²³ Het zelfbewustzijn van de academische editeur bereikte hiermee een hoogtepunt. Dit was eindelijk de triomf van de editeur. In een gebaar van geestelijke gulheid was hij in 1591 begonnen het licht van het eeuwige leven te schenken aan gestorven auteurs; nu werd hij aan de voet van de vereeuwigde beeltenis van die auteur mee gelauwerd.

Terwijl de ogen van het publiek op hem gericht waren, hield Matthias de Vries echter de blik op verdere horizonten, die van wetenschappelijke vooruitgang. Het bezorgen van de *Spiegel historiael* was voor hem en Verwijs eigenlijk slechts een ‘verplichting, de schuld af te doen van een te lang gepleegd verzuim’.²⁴ Het had natuurlijk wel zijn nut: de editeurs hadden ‘grondig onderzoek’ kunnen verrichten naar de ‘meest betwiste punten’ die in het literatuurhistorische werk van ‘onzen Jonckbloet’ en in biografische schetsen van Maerlant gerezen waren.²⁵ De Vries en Verwijs bleven evenwel niet bij die punten stilstaan. Zij konden nu ‘veel van hetgeen tot dusverre duister was en tot talrijke vragen en bedenkingen aanleiding gaf, hier kunnen voordragen met eene mate van zekerheid, die geen redelijken twijfel meer

²² de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, i

²³ Voor een beschrijving van de feestelijkheden in Damme, zie van Oostrom, *Maerlants wereld*, 389-406.

²⁴ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, ii.

²⁵ *Ibidem*, iii.

gedoogt'.²⁶ Er was dus sprake van wetenschappelijke vooruitgang. Dus 'mag men thans de tijd gekomen achten, dat een bevoegd letterkundige eenmaal de taak ter hand neme, eene volledige en samenhangende monographie aan Maerlant te wijden'.²⁷ En het was enkel in dienst daarvan dat deze editie haar nut zou bewijzen. De teksteditie was er niet langer om haars wille, maar als stap in de wetenschappelijke vooruitgang, die moest resulteren in een monografie, of – zoals hierna zal blijken – in literatuurgeschiedenissen, grammatica's of een woordenboek.

Dit derde, triomfalistische kader, waarin van de wetenschappelijke tekstbezorging grote vooruitgang verwacht werd en dat zich tegelijk breed manifesteerde in de historische cultuur, bood De Vries en Verwijs de verwachtingen die zij voor hun Spiegeleditie koesterden:

Zoo doende hopen wij den toekomstigen biograaf van onzen dichter nieuwe en bruikbare bouwstoffen aan te bieden voor het optrekken van een waardig literarisch gedenkteeken, hoedanig onze letterkunde – nu de voorarbeid zoo goed als voltooid is – niet langer verzuimen mag voor Vader Maerlant te stichten.²⁸

Editeurs genoten dus wel publieke erkenning, maar hun werk was slechts voorbereidend, dienstbaar voor bijvoorbeeld een biograaf.²⁹ Hadden editeurs ooit licht in het stof der eeuwen gebracht, dan waren zij nu slechts leveranciers van brandstof voor dat licht. Brandstof, of volgens een nieuwe beeldspraak: bouwstoffen voor de wetenschap.

Uit die beeldspraak blijkt de blijvende fascinatie van de editeurs voor de materiële wereld, die aan het eind van dit hoofdstuk nog aan bod zal komen. Tegelijk spraken er ook de grotere ambities uit, een aanzet tot grotere ondernemingen die de editeurs aan de universiteit zouden starten en waarvoor zij de bezorgde teksten inderdaad als bouwstoffen zouden gebruiken. Die grotere ondernemingen zijn het onderwerp van de volgende paragraaf.

---

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Maerlants laat-twintigste-eeuwse biograaf Van Oostrom beantwoordde deze bescheidenheid van de editeurs De Vries en Verwijs in hetzelfde metaforische register, door niet zijn eigen werk, de intellectuele en cultuurhistorische biografie *Maerlants wereld*, een 'gedenkteeken' te noemen, maar net, zoals hierboven aangehaald, net het editiewerk van De Vries en Verwijs een monument te noemen (van Oostrom, *Maerlants wereld*, 361).

Van tekst naar woord en van tekst naar ziel
De disciplinescheiding tussen lexicografie en nationale geschiedschrijving
(1849-1860)

De Vries en Verwijs meenden dat hun editie van de *Spiegel historiael* de bouwstoffen leverde voor een papieren monument en ook dat hun werk zich kon meten met het stenen standbeeld in Damme. Dat zelfvertrouwen was het gevolg van een tiental jaren academisering en nationalisering van het editievak. Jonckbloet had, eerst in en buiten de Vereniging en later als hoogleraar, het nationale belang van de nauwkeurigheid gevestigd, zoals bleek in het vorige hoofdstuk. Voor Jonckbloet waren literaire tekstedities een zaak van de natie en haar ziel. Die school in haar oudste literatuur, de ridderepiek, en moest op een kritische manier bestudeerd worden, liefst door academici. Hij zocht dus een nationale ziel in de Nederlandse literatuurgeschiedenis, zoals hij Duitse filologen, zoals F.J. Mone in zijn *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit* (1838), ook had zien doen. Op twee manieren verschilde zijn omgang met de literatuurgeschiedenis fundamenteel van de oudste editeurs. Jonckbloet zocht enerzijds in ridderverhalen nationale karaktertrekken en bevroeg dus op een abstracter niveau de oude verhalen dan antiquarische editeurs hadden gedaan: antiquaren als Petrus Scriverius en Frans van Mieris hadden in de oude perkamenten slechts exemplen gezocht. Daarom was het anderzijds niet genoeg om hun werk zomaar voort te zetten, zoals Willem Bilderdijk dat deed, dat moest met meer wetenschappelijk *sérieux* en met meer kritische discussie gedaan worden. De natie dienen school met andere woorden niet meer enkel in het bestuderen van de eigen taal en het eigen verleden, of het nu om dertiende-eeuwse teksten of oudere ging, maar voortaan ook in het goéd bestuderen ervan. Het resultaat van deze kwalitatieve nauwkeurigheid in het belang van de natie waren Jonckbloets edities van ridderromans en De Vries' plannen voor woordenboeken. Met de expliciet nationale doelstellingen van hun academische werk, maten de editeurs zich inderdaad een vroeger onbekend aanzien aan, een van kritische nauwgezetheid, beoefend aan de universiteit. Dat aanzien werd de triomf van de nationale editeur.

Maar er ging ook wat verloren. In deze paragraaf schets ik hoe door de nationale ambities van de editeurs een verdeeldheid die het het editievak altijd al in zich had gedragen, duidelijk werd en hoe het vak uiteindelijk zijn eigen verantwoording verloor, om op te gaan in buurdisciplines die zich wél academisch konden vestigen.

De verdeeldheid die altijd min of meer verborgen aanwezig was geweest is hierboven al vaak genoemd. Het gaat om de dubbele verantwoording van tekstedities die altijd aangehaald werd, al sinds de Stoke-editie uit 1591: tekstedities waren er voor de studie van de taal én van de geschiedenis. Die dubbele verantwoording had het leven gegeven aan twee nauw verweven bloedlijnen van tekstedities: een van

middeleeuwse kronieken, die vooral omwille van de historische exempels bestudeerd werden, en een van zeventiende-eeuwse dichters, die moesten tonen hoe de Nederlandse taal goed gebruikt werd. In het laatste kwart van de achttiende eeuw waren beide lijnen weer samengekomen in de eerste editie van Maerlants *Spiegel historiael*, waarin opnieuw de dubbele doelstelling van heldere geschiedverhalen en zuivere taalvoorbeelden opdook. Deze parallelle doelen waren door de Duitse filologen, maar ook in Vlaanderen en later in Nederland, grondig aaneengesmeed door van de tekstbezorging een nationale onderneming te maken. De natie werd de taal werd de geschiedenis. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat die aaneengesmede doelen ook in de oprichtingsteksten van de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde nogmaals herhaald waren.

Nu, aan de academie, wreekte die meervoudigheid van de editie-onderneming zich. Haar meest succesvolle beoefenaars maakten een keuze tussen de studie van de geschiedenis en de studie van de taal. Dat gebeurde misschien omdat het concrete werk van de editeur op zich niet aan de verwachtingen van het nieuwe, nationale aanzien kon voldoen: de epische voetnoten die Willems in 1836 gemaakt had waren nog steeds paradoxaal in de te makkelijke sprong die zij maakten van historische of taalkundige verklaringen naar de epische ziel van de natie. Ook Jonckbloet en De Vries kenden een nationaal belang toe aan hun annotaties, maar dat verband tussen het kleine, geleerde werk, en het grote kader van de natie was niet altijd even vanzelfsprekend. Daartussen was er ruimte voor meer omvattende, interpretatieve disciplines, die zich net bezighielden met het kaderen van individuele teksten – met editoriale noten – in grotere gehelen. Die disciplines liggen voor de hand: voor de historische verantwoording de vaderlandse geschiedenis, voor de taalkundige de uiterlijke welsprekendheid. Het verbaast dan ook niet dat Jonckbloet en Matthias de Vries net in die bestaande disciplines hun leerstoel verwierven, en níet in onbestaande als de tekstbezorging, de nauwkeurigheid of annotatiekunde, zelfs niet in de literatuurgeschiedenis. Om redenen die zowel inhoudelijk als institutioneel waren werd het editievak na de nationaal-wetenschappelijke triomf dus dienstbaar gemaakt aan oudere disciplines, waaruit het ooit, in de tijd van hoogleraren als Lipsius en Boxhorn, ontstaan was.

De herintrede van het editievak in zijn nationaal-wetenschappelijke vorm aan de universiteiten betekende voor Matthias de Vries en Jonckbloet dus een keuze tussen disciplines. In het vorige hoofdstuk werd hun beider keuze al duidelijk: De Vries richtte zich meer op het oude woord dan op de oude tekst en gaf de Nederlandse lexicografie een nieuwe vorm; Jonckbloet wilde in de oude teksten vooral de oude gewoonten van het Nederlandse volk vinden en probeerde zich tot de vaderlandse geschiedenis te bekeren.

Zowel de vaderlandse geschiedenis als de taalkunde, de twee opties die voor hen open lagen, waren even beloftevol, zo leerden eens te meer de buitenlandse voorbeelden, maar ook binnenlandse. Op het Germanistencongres van 1846 in Frankfurt, waar De Vries en Jonckbloet samen met Halbertsma aanwezig waren, werd bijvoorbeeld een groot Duits woordenboek als doel voor de taalstudie gesteld en de Grimms zetten zich aan het werk. Ook de studie van de geschiedenis kon grootse resultaten opleveren, zoals in Duitsland (*Monumenta Germaniae historica* en L. von Ranke) bewezen was, maar ook in België: daar verschenen nationale, soms haast epische geschiedverhalen, bijvoorbeeld van editeur en Commission-lid Joseph Kervyn de Lettenhove (*Histoire de Flandre*, 1847-1850), van editeur en hoogleraar J.B. David in Leuven (*Vaderlandsche historie*, 1842) of van romancier Hendrik Conscience (*Geschiedenis van België*, 1845).³⁰ De Vlaamse zaak zou in België overigens alleen maar voor meer aandacht voor nationale geschiedenissen en bronuitgaven zorgen, zoals Van Velthems relaas van de Guldensporenslag.³¹ Hier gold opnieuw dat ook in Nederland zelf de voorbeelden beschikbaar waren: de rijksarchivaris (en latere politicus) Guillaume Groen van Prinsterer begon zijn historische werk met een editie van de brieven van de Oranjes,³² Reinier Cornelis Bakhuizen van de Brink zette zich ook aan de tekstbezorging, al zou hij nooit tot een echte geschiedenis komen.³³ Eerder was van Bilderdijk wel zijn *Geschiedenis des vaderlands* verschenen,³⁴ maar daar zal Jonckbloet slechts met tegenzin naar gekeken hebben.

Waren Jonckbloet en Matthias de Vries even succesvol in hun ruimere vakgebieden? In zijn Groningse oratie leek de laatstgenoemde zich als opvolger van Lulofs toe te zullen leggen op de welsprekendheid en de taalbeheersing.³⁵ Maar dat was niet zijn echte keuze. Op het Frankfurtse Germanistencongres van 1846 had hij immers al zijn plannen voor een *Middelnederlands woordenboek* aangekondigd, en in 1850 werd er op het tweede Taal- en Letterkundige Congres in Amsterdam beslist aan een *Woordenboek der Nederlandsche taal* te beginnen. De Vries nam vanaf 1851, samen met Te Winkel (nadat de Maatschappijbibliothecaris Van den Bergh en de Leuvense kanunnik-hoogleraar J.B. David zich hadden teruggetrokken) en na een bezoek aan Grimm in Berlijn, de lexicologische arbeid voor dat laatste woordenboek

³⁰ Voor een ruime schets, zie De Schryver, *Historiografie*, 317-318 en Anton van der Lem, 'Het nationale epos. Geschiedenis in één greep', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel, en L.H.M. Wessels (red.) *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum: Verloren, 2002) dl. 1, 177-196, met name 177-183.

³¹ Vergelijk met Rock, 'Literary Monuments and Editor's Jokes'.

³² Jo Tollebeek, 'De machinerie van de geschiedenis. De uitbouw van een historische infrastructuur in Nederland en België' *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam: Bert Bakker, 1994a) 17-35, 30-31.

³³ Pieter Huistra, 'R.C. Bakhuizen van den Brink en de moderne geschiedwetenschap. Filologie, geschiedenis, archief', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2009) 334-347.

³⁴ Het boek is eigenlijk een uitgave van de lessen die hij in Leiden gaf als privaattoecent en als zodanig zelf een interessant geval van editiegeschiedenis.

³⁵ van Driel en Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel*, 65-66.

op.³⁶ Tegelijk bleef hij ook werken aan het Middelnederlandse, waartoe hij veel bouwstoffen publiceerde in zijn *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering*, die verscheen vanaf 1856.³⁷

Jonckbloet werkte kort na zijn benoeming nog aan een veeleer letterkundige studie, *Over Middennederlandschen versbouw*, die overigens ook de vorm had van een kritiek op de Luikse hoogleraar Bormans,³⁸ maar al gauw wijdde hij zich aan een ruimere literatuurgeschiedenis. Tussen 1851 en 1853 verschenen drie delen van zijn *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*. Natuurlijk vond de ridderepiek daarin een centrale plaats en won die het ruim van de didactische werken van Maerlant en zijn tijdgenoten. Deze middeleeuwse literatuurgeschiedenis bleek slechts de aanloop naar een nog groter werk, dat vanaf 1868 zou verschijnen en drie herwerkte drukken zou krijgen; de *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. In beide literatuurgeschiedenissen was het Jonckbloet niet enkel om literaire ontwikkelingen te doen. Met name in zijn studie van de ridderepiek was hij ook op zoek naar een Nederlandse ziel, die zich – en hierin bleef Jonckbloet trouw aan zijn Duitse inspiratie – in de eerste plaats in de taal, en daarom bij uitstek in de literatuur uitte. Jonckbloets literatuurgeschiedenis moest een nationale geschiedenis zijn, die net omwille van de nationale doelstelling de literatuur als onderwerp nam.³⁹ Intussen bleef hij notities en plannen maken voor een uitgebreidere mentaliteitsgeschiedenis van het Nederlandse volk in Middeleeuwen, al publiceerde hij uiteindelijk nooit iets op historisch vlak.⁴⁰ Niettemin waren de keuzes duidelijk: Jonckbloet de vaderlandse geschiedenis via letterkundige weg, Matthias de Vries de lexicografie.

Het betekende voor beide heren een afscheid van het editievak, dat met hen zo een monding kreeg in steeds meer gescheiden academische disciplines. Voor De Vries was dat eerder impliciet en in de loop van de lexicografische arbeid. In zijn editie van *Der leken spiegel* (1844-1848) nam hij nog, in de traditie van het glossarium van veel vroegere edities, een ‘Verklarende woordenlijst’ op. Die lijst zou een beginpunt vormen voor zijn woordenboek. Meer materiaal verzamelde hij in zijn *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering*, waarin hij oude tekstedities en de woordverklaringen daarin onder de loep nam, om ze te corrigeren. De Vries’ studie van andere filologen was van dezelfde orde als de editie van Van Wijns voetnoten die Jonckbloet en Kroon in 1840 gemaakt hadden. Het is hier dat de glossaria van verklaarde woorden, die al eeuwenlang edities afsloten, een lezer vonden. Zijn bedoeling was om alle tegenstrijdigheden en verkeerde verklaringen uit de weg te ruimen. ‘Om aan al die weifeling, aan al die willekeur, terstond en voor altijd paal en

³⁶ Ibidem, 60 en 85-91 en Mathijssen, ‘Een weinig bezocht museum van de taal’, 56.

³⁷ van Dalen-Oskam, ‘De idealistische lexicograaf’, 68-69.

³⁸ W. J. A. Jonckbloet, *Over Middennederlandschen epischen versbouw* (Amsterdam: P.N. van Kampen, 1849a).

³⁹ Santing, ‘De Middeleeuwen met een Phrygische muts’ en Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 85-88.

⁴⁰ Moltzer, ‘Levensbericht van Jonckbloet’, 1-70.

perk te stellen, daartoe is een welbewerkt Woordenboek het eenige, maar ook afdoende middel'.⁴¹ Matthias de Vries waagde hier dus, na decennialange pogingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en de Tweede Klasse, de stap van tekstedities naar een historisch woordenboek.

Jonckbloet was duidelijker in zijn afscheid. In de tweede druk van de editie van *Beatrijs* van 1859 nam hij een open brief aan zijn wapenbroeder op. De stemming erin is plechtig en die van een afscheid. Jonckbloet dankt Matthias de Vries voor de hulp van de voorbije jaren en voor zijn vriendschap:

Ik voel mij gedrongen daarvan openlijk getuigenis af te leggen. [...] Ik doe het te eer, omdat ik niet weet of zich daartoe immer de gelegenheid weder zal opdoen; want het is waarschijnlijk de laatste maal dat ik de uitgave van een middennederlandsch gedicht bezorg.⁴²

Jonckbloet licht daarna meteen toe wat hij voortaan dan wel zal doen:

Gij weet welken loop mijne studiën genomen hebben: Gij weet hoe van lieverlede bij mij het litteraire streven meer eene historische richting heeft gekregen.⁴³

Het is de geschiedschrijving die hem sinds een twaalfstal jaren bezighoudt, sinds bij hem het inzicht rijpte 'dat de behoefte aan eene nieuwe Geschiedenis des Vaderlands groot was', een werk waaraan hij zich nu zal wagen.⁴⁴

En daar nu dit werk al den tijd en al de krachten zal vorderen die mijne ambtsbezigheden mij laten, kunt gij begrijpen, dat er voor de uitgave van taalmonumenten, voor omvangrijke litteraire studie, die zeer veel tijd kost, geene ruimte meer is.⁴⁵

Het is ten slotte met een tevreden terugblik, die intussen vertrouwd klinkt, dat hij echt afscheid neemt:

Ik kan dit terrein verlaten met een gerust geweten en niet zonder eenige zelfvoldoening. Het heeft sedert wij het tamelijk braak vonden al eenige verandering, en ik durf zeggen verbetering ondergaan. De liefhebberij is in wetenschappelijke studie veranderd; het kinderlijk opvijzelen van berijmde kronijken heeft plaats gemaakt voor waardering van poëzie. Tot die verandering heb ik mede helpen opwekken: de verdere ontginning kan aan andere handen worden overgelaten.⁴⁶

⁴¹ De Vries, *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering* (1856), vi, geciteerd in van Dalen-Oskam, 'De idealistische lexicograaf', 69.

⁴² Jonckbloet, *Beatrijs en Carel ende Elegast*, z.p..

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

Jonckbloet schreef dus onomwonden en publiekelijk aan Matthias de Vries dat hij voortaan het bezorgen van teksten, hoe verdienstelijk hij zichzelf ook vond op dat vlak, aan anderen zal overlaten, om zich aan de vaderlandse geschiedenis te kunnen wijden. Nog voor het 1860 was namen de twee vrienden, die van de tekstbezorging een academische bezigheid gemaakt hadden, afscheid van het werk van eeuwen.

De gewoonten van de antiquaar

De eeuwen hadden zich intussen echter genesteld in hardnekkige gewoonten. De editeur vierde zijn triomf aan de academie rond 1850 maar zijn werk loste op in grotere geleerde ondernemingen als nationale geschiedenissen en woordenboeken. Door triomf, de aanloop daartoe en de uiteindelijke onderschikking heen bleef de editeur trouw aan enkele van zijn vroegste kenmerken, die ik in de vorige delen als antiquarisch omschreven heb. Dat was zo in de plaatsen waar het editievak bedreven werd, de oude, maar ook de nieuwe.

In het vorige deel illustreerde ik al aan de hand van enkele voorbeelden hoe de antiquarische filologie levend bleef aan de oudere kernen van het editievak, met Joannes Clarisse en de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en met Willem Bilderdijk aan de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut. Dat bleef ook in deze periode geldig (voor de Tweede Klasse toch zolang zij bestond). Hierna zal ik, opnieuw met enkele voorbeelden, tonen hoe daarnaast ook in de nieuwe organisatievormen van de nationale editiewetenschap antiquarische gewoonten volhardden. Zo was dat het geval voor de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde. Ook daar, waar de editeurs zich zelfverzekerd wijdden aan hun taak, bleef een antiquarische houding tegenover het verleden als een constante aanwezig en dat was in een viertal opzichten het geval. Ten eerste in het concrete werk dat zij verrichtten en in hun geleerde praktijken. Verder ook in hun editiemethode, zoals zowel blijkt uit een methodologisch antwoord dat Matthias de Vries binnen de Vereeniging aan Jonckbloet gaf en dat hij als hoogleraar volhield, als uit de methode die hij als lexicograaf volgde. Ten derde blijken de antiquarische gewoonten, zoals in de vorige perioden, uit de verantwoording die de beide hoogleraren voor hun edities, maar ook voor hun lexicografie en nationale geschiedbelangstelling gaven. Het laatste, essentiële aspect van de antiquarische habitus, de gehechtheid aan het materiële bewijs, zal aan bod komen in de laatste paragraaf.

Vooraf kan nog opgemerkt worden dat er ook in de keuze van bezorgde teksten een grote continuïteit bestond. In veel gevallen vertoonden editeurs rond het midden van de negentiende eeuw een opvallende voorkeur voor dezelfde teksten als hun

voorgangers. Een eerste voorbeeld. Aan het eind van de zestiende eeuw gaf de Leidse rechtsgeleerde Paullus Merula oude rechtsteksten opnieuw uit, omdat zij nog kracht van wet hadden. In het Zuiden had de advocaat Antoon van Tsestich hem dat in 1573 al voorgedaan met de *Practijcke civile* van Philips Wielant uit, dat handelde over het burgerlijke procesrecht aan de hoven van Vlaanderen. Nog in 1872 bezorgde Augustijn Orts de leden van de Maetschappij der Vlaamsche bibliophilen het andere deel van Wielants tweeluik: de *Practijcke criminele*, over het strafrecht.⁴⁷ Een tweede voorbeeld. Rond het midden van de achttiende eeuw, in de tijd van de uitwaaiende aandacht voor lokale kronieken, werd het *Haarlemmermeerboek* van Leeghwater nog herdrukt, met zijn verslagen van en plannen voor Noord-Hollandse inpolderingen. In 1838 maakte Willem J.C. van Hasselt aantekeningen op dat boek en bracht hij het zo opnieuw in druk.⁴⁸ Een derde voorbeeld. Pieter Cornelisz. Hooft nam in de jaren 1630 Jacob vander Burgh in dienst om zijn gedichten te verzamelen en opnieuw beschikbaar te stellen, terwijl hij zelf aan zijn *Hollandse historiën* werkte. De aandacht voor Hooft verslaptte daarna nooit. Zijn gedichten, toneelstukken en andere schrijfsels gingen door de handen van de filologische protagonisten: David van Hoogstraten, Balthasar Huydecoper, Willem Bilderdijk. Het Koninklijk Instituut leverde in 1825 een woordenboek op Hoofts werken af en een jaar daarvoor werden zijn *Historiën* opnieuw uitgegeven, met medewerking van Matthijs Siegenbeek. Vanaf 1843 verscheen daarvan een nieuwe editie, verzorgd door W. Hecker. In 1847 verscheen nog een taalkundige nalezing op het Instituutswaardenboek.⁴⁹ De klassieke Hooft is een duidelijk en voor de hand liggend voorbeeld van wat ook voor meer marginale teksten (mindere ‘sjibboletteksten’)⁵⁰ het geval was: in de keuze van de teksten die editoren onder handen namen traden geen grote verschuivingen op door de evoluties van de filologie heen. Al waren er natuurlijk uitzonderingen: het werk van Godschalck van Focquenbroch, dat Bogaert als nalatenschapseditie beschikbaar stelde, kreeg later geen aandacht van filologen meer. Wat de kroniekedities betreft, moest, zoals reeds vermeld, Melis Stoke vanaf de jaren 1770, na de editie van Huydecoper en de ontdekking van de *Spiegel historiael*, definitief plaats ruimen voor Jacob van Maerlant.

Antiquarisch werk in de rand van de Vereeniging

De antiquarische continuïteit in het editievak lag zeer dicht bij de plaatsen waar de studenten vanaf 1838 de vernieuwing in het editievak wilden bereiken. Bij de

⁴⁷ Aug. Orts, *Practijcke criminele van Philips Wielant, naar het eenig bekende handschrift uitgegeven*, Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen. 3e reeks 15 (Gent, 1872).

⁴⁸ van Hasselt, *Het Haarlemmer-Meer-boek van J. Asz. Leeghwater*.

⁴⁹ Johannes Pieter van Capelle, M. Siegenbeek en A. Simons, *De Nederlandsche Historiën van P.C. Hooft, met aant. en opheld.*, 8 dln. (Amsterdam, 1824); Simons, *Uitlegkundig woordenboek op de werken van Pieter Kornelissoon Hooft*; Hecker, *P. C. Hoofts Nederlandsche historiën*.

⁵⁰ Mathijssen, ‘De Belgische opstand als spelbreker (2004)’, 113.

Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde waren namelijk enkele figuren betrokken, zelfs van zeer dichtbij, die eigenlijk antiquarisch werk verrichtten. Ze waren zelfs niet zomaar betrokken, in zekere zin maakten zij de vernieuwingen mee mogelijk. Het ging immers om A.D. Schinkel, de Haagse uitgever van niemand minder dan Willem Jonckbloet en om Pieter Jacobus Vermeulen, een van de oprichters van de Vereeniging.

A.D. Schinkel was een uitgever, maar ook een antiquarisch geleerde. Enerzijds had hij als Jonckbloets uitgever een evident aandeel in de vernieuwing van het editievak. Bij hem verscheen immers Jonckbloets eerste editiewerk, de aantekeningen van Van Wijn die hij in 1840 samen met Kroon bezorgde. Ook gaf hij in 1840 Jonckbloets *Specimen* uit Van Velthem uit, de eerste Nederlandse editie die een proefschrift was. Verder ook *Beatrijs* in 1841, de eerste editie van een Middelnederlands dichtstuk, die Jonckbloet zelfs aan Schinkel opdroeg. En later verscheen bij hem ook nog *Die Dietsche doctrinae* in 1842, de eerste Nederlandse kritische editie. Schinkel was dus van dichtbij betrokken bij veel van de mijlpalen in de verwetenschappelijking en nationalisering van de Nederlandse filologie die Jonckbloet opzette.⁵¹

Anderzijds hield Schinkel zelf er een veel meer antiquarische geleerdheid op na, in verschillende opzichten. Om te beginnen ook zelf als editeur. Hij bezorgde in 1854 de *Zinnebeelden* van Anna Roemers Visscher, naar het oorspronkelijke handschrift. Dat had hij zelf in bezit en, net als de vroegste editeurs, huiverde hij van het idee dat zulke dichtwerken, ‘als kunstjuweelen betracht’ en daarom ‘met de grootste zorgvuldigheid weggesloten’ zouden worden, ‘als het ware verborgen gehouden’ en ‘voor altijd opgesloten’. Vandaar zijn editie:

Mij nu is het als eene soort van zedelijke verpligting voorgekomen, om, wanneer ik in mijne verzameling dergelijke kleinooden bezat, die niet als mijn uitsluitend eigendom te beschouwen, maar ze, naar mijn vermogen, door den druk tot meer algemeen eigendom te maken, ze te beschouwen als zoo vele bijdragen tot meerdere ontwikkeling van de kennis onzer Vaderlandsche Letterkunde.⁵²

In zijn verzameling had hij meerdere van zulke kleinoden, waarvan hij het genot niet voor zich wilde houden, maar die hij als goed editeur aan de drukpers toevertrouwde. In 1840 publiceerde hij een studie naar de handschriften van Constantijn en Christiaan Huygens.⁵³ Van het verslag dat de Duitse grafisch kunstenaar Albrecht Dürer van zijn

⁵¹ Jonckbloet en Kroon, *Aanteekeningen door Van Wyn*, Jonckbloet, *Specimen e literis Neerlandicis*, Jonckbloet, *Beatrijs*, Jonckbloet, *Die Dietsche Doctrinale*.

⁵² Adrianus David Schinkel en V., *Honderd christelijke zinnebeelden naar Georgette de Montenay, door Anna Roemers Visscher. Uitgegeven naar het oorspronkelijk handschrift. Met een fac-simile* (S.l.: Niet in den handel. Gedrukt honderdvijfentwintig exemplaren, 1854), v-vi.

⁵³ A. D. Schinkel en Jacob Schonk, *Opgave der handschriften van Constantijn en Christiaan Huygens, benevens die handschriften, welke tot hen betrekkelijk zijn en voor weinige jaren onder derzelver nakomelingen nog berustende waren* ('s-Gravenhage: Schinkel, 1840). Zie ook zijn A. D. Schinkel,

reis door de Nederlanden maakte, verzorgde hij in hetzelfde jaar een editie.⁵⁴ Het duidelijkst is een editie die Schinkel in 1838 maakte: daarin bracht hij voor het eerst de commentaren (en tekeningen) in druk die de al genoemde antiquaar Frans van Mieris zelf gemaakt had op zijn standaardwerk van de Utrechtse numismatiek. Die zeventiende-eeuwse commentaar was volgens Schinkel nog steeds van belang voor de negentiende eeuw. En dan vooral van antiquarisch belang, zoals blijkt uit het begin van de inleiding:

Met de mededeeling dezer Aanteekeningen, heb ik geen ander oogmerk, dan om den Liefhebber onzer Oude Nederlandsche Munten een genoeg te verschaffen, wetende dat iedere bijdrage tot de kennis der Munten van ons Land, al mag zij dan ook geene aanspraak op bijzondere belangrijkheid maken, hun immer welkom is. Wellicht kan mijne mededeeling ook eenig nut stichten, door licht over een en ander punt te verspreiden, of aanleiding te geven tot nader onderzoek.⁵⁵

Hoofdzaak was het genoeg dat de numismaat in zelfs onbelangrijke kennis schiep; verder onderzoek was niet eens noodzakelijk. Het was net omwille van dat genoeg dat hij het werk, zelfs ook de platen, op eigen kosten drukte. ‘Het getal Verzamelaars van Penningen en Munten’ was immers ‘niet groot’.⁵⁶

Schinkel was een antiquarisch editeur en behalve dat ook een boekverzamelaar. Hij bezat niet alleen enkele dichtwerken van Roemers Visscher, ook fragmenten uit de kronieken van Johannes Beka en de Klerk van de Lage Landen – niet toevallig twee van de kronieken die door antiquaren als Scriverius en Van Mieris bestudeerd en (in het laatste geval) bezorgd waren. Die boekenverzameling trok ook de aandacht van de nieuwe lichte filologen. Johannes van Vloten bezorgde in 1851 de genoemde kroniekfragmenten in zijn *Nederlandsch proza van de XIIIe tot de XVIIIe eeuw*.⁵⁷ En eerder hadden banden uit zijn verzameling een plaats gekregen in de *Verslagen en berigten* van de Vereeniging, via een bericht door Matthias de Vries.⁵⁸

Nadere bijzonderheden betreffelijk Constantijn Huygens en zijne familie, alsmede eenige door hem vervaardigde doch onuitgegeven dichtstukjes ([S.l.]: [s.n.], 1851).

⁵⁴ A. D. Schinkel en Christoph G. von Murr, *Albert Durer's dagverhaal zijner Nederlandsche reize in de jaren 1520 en 1521 met belangrijke aanteekeningen opgehelderd [door Christoph G. von Murr en A.D. Schinkel]*. ('s-Gravenhage: P.W. van Stockum, 1840). Hij was ook nog de uitgever van een gelijkaardig, documentair werk: H. Vollenhoven, *Broeders Gevangnisse. Dagboek van Willem de Groot betreffende het verblijf van zijnen broeder Hugo op Loevestein; uit echte bescheiden aangevuld en opgehelderd* ('s-Gravenhage: A.D. Schinkel, 1842).

⁵⁵ Schinkel, *Aanteekeningen van Frans van Mieris*.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ J. van Vloten, *Nederlandsch Proza van de XIIIe tot de XVIIIe eeuw, naar tijdsorde gerangschikt. 1e Stuk, get.: Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476 naar tijdsorde gerangschikt* (Leiden / Amsterdam, 1851), 52-61 en 127-129.

⁵⁸ M. De Vries, ‘Hy is doet, die coninck’, *Verslagen en berigten der Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde*, 5 (1848) 39.

Schinkel was in die Vereeniging geen eenling uit een andere wereld. Ook de persoon bij wie het initiatief tot de Vereeniging lag, was in de eerste plaats antiquarisch geïnteresseerd. De editeursvereniging was, zoals hiervoor al vermeld, in 1838 opgericht door letterenstudent Jan Tideman en archivaris Pieter Jacobus Vermeulen.⁵⁹ Dat initiatief was eigenlijk een herkansing: Vermeulen had eerder al een gelijkaardige poging ondernomen. Met verschillende Nederlandse archivariissen had hij een vereniging willen oprichten om hun werk samen te leggen. Vermeulen was onder hen bekend geweest door enkele bijdragen voor een oudheidkundig tijdschrift uit Utrecht. Daarin had hij zich, in antiquarische traditie, bezig gehouden met oude kaarten en zich toegelegd op vraagstukken over de betrouwbaarheid van oude bescheiden. Toch was er weinig reactie op zijn voorstel gekomen, dat bij de tweede poging pas succes kreeg omdat Tideman het meer op de maat van letterkundige editeurs sneed.

Vermeulen, die als architect en schipperszoon zo al een beetje buiten het vaste patroon van de stichtende leden van de Vereeniging viel, bleef ook tijdens de werkzame jaren eerder onzichtbaar. Hij bezorgde in 1843 wel het vijftiende-eeuwse *Vanden Levene ons Heeren* en kreeg daar een eredoctoraat voor aan de Utrechtse universiteit, waar toen L.G. Visscher hoogleraar was.⁶⁰ Maar het werk dat hij verrichte voor de bezorging van Maerlants *Rijmbijbel* bleef maar aanslepen, ook nadat de Vereeniging ontbonden werd, en werd uiteindelijk van zijn doel ontnomen toen de Leuvense hoogleraar J.B. David de tekst vanaf 1858 bezorgde.⁶¹ Vermeulen legde zich daarna niet meer toe op editiewerk en hield zich in de latere jaren ook ver van de academische en nationalistische ontwikkeling van de letterkundige tekstbezorging. Vanaf 1844 werkte hij als tekstbezorger voor de *Monumenta Germaniae Historica*, de grote bronnenuitgave over de Duitse geschiedenis. Vermeulen keerde hiermee terug naar zijn archivalische bescheiden, waarvan hij de betrouwbaarheid grondig overpeinsd had. Zo had hij tekstediteurs wel mee helpen bouwen aan een dynamische ontmoetingsplek, maar keerde hij zelf uiteindelijk terug naar voortgaand antiquarisch onderzoek. Daarin leek Vermeulen op uitgever Schinkel.

De kritisch-diplomatische editiemethode van De Vries

Niet alleen figuren aan de rand van die zo belangrijke Vereeniging droegen het antiquarische stof met zich, ook Jonckbloet en De Vries zelf. Dat blijkt op de eerste plaats uit de discussie die zich tussen hen ontspon, eerst in de schoot van de Vereeniging maar later ook erbuiten, over de te volgen editiemethode. Die discussie schets ik hierna; in de volgende subparagrafen zal het antiquarisme ook in hun nieuwe disciplines blijken voort te leven.

⁵⁹ Zie voor zijn leven en werk: de Geer, 'Levensbericht van Dr. P.J. Vermeulen'.

⁶⁰ Vermeulen, *Vanden Levene ons Heren*.

⁶¹ David, *Rymbybel van Jacob van Maerlant*.

Zoals al vermeld, ontstond er onder de jonge editeurs van de Vereeniging ter bevordering der Oude Nederlandsche letterkunde discussie: Jonckbloet wilde graag, net als zijn Duitse voorbeelden, de stap naar de kritische teksteditie zetten, maar voelde zich gebonden door het programma van de Vereeniging en de bezwaren van een voorzichtigere De Vries. De eerste kritische editie, die van *Die dietsce catoen* uit 1845, liet Jonckbloet dan ook buiten de reeksen van de Vereeniging drukken. De discussie over de editiemethode bezwaarde de jongelingen zeer en droeg uiteindelijk bij aan het einde van de Vereeniging.⁶²

De methodologische discussie over de mogelijkheid van een kritische teksteditie bleef daarna onbeslist. De diplomatische methode, die Bilderdijk uit gewoonte en Clarisse omwille van de controleerbaarheid hadden toegepast, bleef daarom overheersen. De precieze toepassing en de gestrengheid van de diplomatische editie bleef, zoals het altijd geweest was, afhankelijk van het individuele oordeel van de editor, afhankelijk vooral van diens doelstellingen en de beschikbare handschriften. Er waren intussen maar weinig editeurs die hun standpunten hierover helder formuleerden en wie dat wel deed, kon de gebruikte begrippen nog vrij invullen. Het bewijst de prille toestand waarin het methodologische debat zich bevond.

Nog binnen de muren van de academie werd de discussie over de methode van de tekstbezorging niet meteen beslecht. Eens te meer kan de *Spiegel historiael*-editie van De Vries en Verwijs, die verscheen tussen 1858 en 1863, als uitgebreide illustratie dienen. Zij grijpen daarin voor hun methodologische verantwoording expliciet terug naar het debat dat daar binnen de Vereeniging over gevoerd was. Want wat De Vries in 1844 had geschreven in de inleiding op zijn editie van *Der leken spiegel*,⁶³ zo viel in 1863 te lezen, ‘drukt nog heden in de hoofdzaak de overtuiging uit, die wij beiden als de onze erkennen.’⁶⁴ Ondanks de vooruitgang die de editeurs in hun hautaine terugblik op de vakgeschiedenis gezien hadden, konden ze nu niet verhullen dat er in twintig jaar kennelijk op vlak van de methode niet veel gevorderd was. In hun methodologische betoog in 1863 wrongen De Vries en Verwijs zich dan ook in vreemde bochten, zoals hierna zal blijken, om in hun methodologische behoudsgezindheid tóch vernieuwend te lijken. Uiteindelijk beweerden de academische editeurs dat ze inderdaad beter dan de voorgaande generaties een teksteditie konden maken, zelfs een met een antiquarische grondslag.

Het standpunt van Matthias de Vries over de editiemethode was in 1844 nochtans helder geweest: hij was het niet eens met Jonckbloet, die de Duitse filologen wilde navolgen met hun kritische edities. En wat dat dan was, een kritische editie, was ook duidelijk.

⁶² Zie het vorige hoofdstuk en Mathijssen, ‘Stages in Dutch literary historicism’.

⁶³ De Vries, *Der leken spieghel*.

⁶⁴ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, xcix.

Naar het voorbeeld der Duitsche letterkundigen te oordeelen, wordt een zoodanige tekstafdruk kritisch genoemd, die naar een bepaald stelsel, de vrucht van naauwgezet wetenschappelijk onderzoek, tot eene strenge eenparigheid gebragt is in spelling, in spraakkunst, in versbouw. Elke afwijking van het aangenomen stelsel, elke ongelijkmatigheid in het handschrift, wordt door de kritiek opgespoord en met den vastgestelden regel in overeenstemming gebragt.⁶⁵

Een kritische editeur van Duitse snit normaliseerde dus variaties in de versbouw, spelling en grammatica volgens taalkundige schema's van eigen ontwerp. Op zich beviel dat ideaal Matthias de Vries wel: 'Zoo wordt het wankelen en weifelen door regelmaat en orde, het verschil door gelijkheid vervangen, en er ontstaat die eenheid en systematische gestrengheid, die het kenmerk der wetenschap is.'⁶⁶ Toch was hij niet overtuigd: volgens hem was een kritische editie met de stand van kennis in zijn tijd – hoe optimistisch hij ook gestemd was – voorlopig niet mogelijk en zelfs schadelijk.

In 1863 was De Vries samen met Verwijs nog even helder in zijn afwijzing van de kritische methode. Hij waardeerde wel de kritische edities die Jonckbloet en de Duitsers intussen hadden gemaakt van ridderromans, maar sloot de bruikbaarheid ervan uit voor 'de minder kunstvaardige en stijlkeurige poëten der didactische school',⁶⁷ zoals Maerlant en zijn opvolgers. (Zo bevestigden De Vries en Verwijs meteen Jonckbloets literair-historische accent op de ridderepiek, ten nadele van Maerlant.) De relatieve taalgevoeligheid van de didactici maakte dat zij zelf al geen systeem hanteerden bij het schrijven. Mocht een editeur dat dan wel willen invoeren, dan zou dat enkel getuigen van negentiende-eeuwse 'willekeur'. 'De eenparigheid daarenboven, op die wijze kunstmatig verkregen, hoe systematisch ook en schijnbaar streng wetenschappelijk, is altijd tot eene zekere hoogte eene bloote fictie.'⁶⁸ Editie en fictie: het spook van Kolijn dook op en dus was De Vries terughoudender. Zijn methode had als doel om de schrijver zelf aan het woord te laten, schreef hij al in 1844: 'Het hoofddoel bij de uitgave van een vroegeren schrijver (dit zal wel door niemand betwist worden!) is: zijn werk zóó te doen drukken als hij zelf het geschreven heeft'.⁶⁹ De editeur moest dus de tekst herstellen en vergissingen van latere kopiisten uitschakelen. De nadruk lag bij hem, in het belang van de wetenschappelijke betrouwbaarheid, minder op de taalkundige inzichten van de editeur dan op de historische taal van de auteur, zelfs als die zo onvolkomen was als die van de dertiende-eeuwse didactici.

⁶⁵ De Vries, *Der leken spiegel*, cxli.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, xcix; vergelijk met 'de minder kunstvaardige didactische school' uit De Vries, *Der leken spiegel*, cxlii.

⁶⁸ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, xcvi.

⁶⁹ De Vries, *Der leken spiegel*, cxli.

Hoe standvastig en duidelijk dit standpunt ook was, het werd wat vormelozer doordat De Vries en Verwijs toch wilden benadrukken tot de nieuwe generatie te behoren, ondanks het voortdurende meningsverschil. Vooreerst deden ze dat door verwarring te brengen in de begrippen waarin de discussie gevoerd werd. In 1844 achtte De Vries ‘eene kritische uitgave, in den zin dien men gewoon is aan die benaming te hechten’ voorlopig nog ‘even onuitvoerbaar als onverdedigbaar’.⁷⁰ In 1863 vonden hij en Verwijs van hun Maerlanteditie tóch dat ‘die den eernaam van “kritisch” verdiende’.⁷¹ Maar de term betekende bij hem iets anders dan bij Jonckbloet en de Duitsers. Dat blijkt uit de manier waarop de Maerlanteditors hun bedoeling formuleerden:

Het was ons doel, een volledigen en naauwkeurigen afdruk te leveren, kritisch gezuiverd en verstaanbaar gemaakt, toegerust met alle hulpmiddelen die tot dusverre bekend zijn geworden, en opgehelderd door alles wat den deskundigen lezer tot inlichting kon verstrekken of aanleiding geven tot verder zelfstandig onderzoek.⁷²

Het ging hen dus tegelijk om een nauwkeurige afdruk van het afschrift én om kritische zuivering van de tekst. Dat hoefde elkaar in hun ogen niet tegen te spreken.

Enerzijds maakten De Vries en Verwijs dus een nauwkeurige afdruk van het handschrift. Ze herhaalden dat nog eens: ‘Een volledige en naauwkeurige afdruk, dat was het eerste vereischte, om Maerlant’s hoofdwerk geschikt te maken voor wetenschappelijk gebruik.’⁷³ De bestaande edities van de *Spiegel historiael* waren zo erbarmelijk dat het begin van het werk een diplomatische taak was: het weergeven van de tekst, zoals ze die vonden in het ene volledige handschrift, dat in Amsterdam bij de Koninklijke Akademie bewaard werd (en afkomstig was uit de collectie van Clignett). Ter illustratie namen ze een lijst van misstellingen uit de vorige edities op. Verder wilden zij zich vooral aan de tekst van Maerlant houden, zonder hem op zijn Duits-kritisch te normaliseren:

Zeker, niets ware gemakkelijker geweest, dan overal *gh* of *g*, *s* of *z* te spellen, overal òf *in den*, *van den*, òf *inden*, *vanden* te schrijven, de vocaalverdubbeling op vasten voet te ordenen, of wel tusschen *eenre*, *eere*, *ere*, en *sijnre*, *siere*, *sire* eene bepaalde keuze te doen, aan de sterke of zwakke buiging der naamwoorden haar volle regt te geven, kortom allerlei ongeregelheden door gelijkmatige orde te vervangen. Maar wie geeft ons de zekerheid, dat onze keuze die van Maerlant zou geweest zijn? Wie durft er voor instaan, dat deze in de spelling zich zelve altijd gelijk bleef? Wie waarborgt ons, dat het wankelen tusschen de oudere en jongere grammaticale vormen niet reeds in zijnen tijd had aangevangen en zich in zijne geschriften afspiegelde?

⁷⁰ Ibidem, cxliii.

⁷¹ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant’s Spiegel Historiael*, xcvi.

⁷² Ibidem, xcvi.

⁷³ Ibidem.

Wie eindelijk zal zich verstouten, de grenzen aan te wijzen der vrijheid, die Maerlant zich in den versbouw vergunde?⁷⁴

De onzekerheid was in 1863 blijkbaar nog even groot als in 1844 en om al die onzekerheid hadden De Vries en Verwijs zich als regel gesteld dat zij zich ‘tot een diplomatischen afdruk bepaald hebben in al die gevallen, waar het geoorloofde verscheidenheden betrof, bij welke niets anders dan het gebrek aan eenparigheid te berispen viel.’⁷⁵ In de eerste plaats was deze zogenaamd kritische editie dus een niet-normaliserende en meestal diplomatische afdruk van het enige handschrift.

Toch was hun editie slechts *meestal* diplomatisch en niet altijd. Zoals ze in hun doelstelling ook schreven, deden de editeurs ook ingrepen: de tekst was ‘kritisch gezuiverd en verstaanbaar gemaakt’ en verder met het gebruikelijke apparaat opgehelderd. Waaruit bestonden die ingrepen die de editie kritische in hun eigen zin maakte? Zij even inderdaad de tekst uit het enige volledige handschrift, maar troffen daarin toch te veel fouten aan, die zij weten aan de kopiist: ‘De afschrijver heeft zich van zijne taak met onvergeeflijke zorgeloosheid gekweten. [...] Het was inderdaad geen gering bezwaar, dat wij het grotendeels met dit ééne slordige afschrift stellen moesten.’⁷⁶ Daarom pasten zij een milde vorm van tekstkritiek toe: zij collationeerden het Amsterdamse handschrift met bijna alle bekende fragmenten van de *Spiegel*, die verspreid waren over Nederland, België en Duitsland (waaronder ook het fragment dat Clarisse uit een boekband had losgeweekt in 1818). Voor de volledigheid betrokken ze hierin ook andere teksten die grote stukken van Maerlant hadden overgenomen, zoals de *Rijmkroniek* van Stoke en de *Brabantsche Yeesten* van Van Boendale. Daarnaast vergeleken De Vries en Verwijs Maerlants tekst ook met zijn bronnen; in de eerste plaats met Vincentius van Beuavais’ *Speculum historiale*, die ze raadpleegden in twee wiegendrukken. Die vergelijking legde enkele fouten van de afschrijver bloot, maar nooit wilden zij Maerlants versie van de geschiedenis verbeteren – ‘Het zou een ijdel vertoon van geleerdheid geweest zijn’.⁷⁷ Taalkundig grepen ze daarentegen wél in en in de noten onder de tekst namen ze de verantwoording daarvoor op, of varianten uit andere fragmenten. Maar soms deden ze dat toch ook weer niet: niet voor de interpunctie, die zij stilzwijgend aanbrachten, als ‘dat afdoende middel, dat in het geheel geene plaats inneemt, en toch, altijd gereed en doeltreffend, met een doorlopenden commentaar gelijkstaat’.⁷⁸ Ook niet voor ‘die onnoozele *h*’ aan het begin van een woord: ‘Waar *arde* en *one*, of *hate* en *heet* geschreven staat, herstel daar eenvoudig *harde* en *hone*, *ate* en *eet*, en gij hebt eene gansche aantekening uitgewonnen.’⁷⁹ De begin-*h* hadden ze stilzwijgend

⁷⁴ Ibidem, xcix.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem, xc.

⁷⁷ Ibidem, ci.

⁷⁸ Ibidem, ciii.

⁷⁹ Ibidem, c.

genormaliseerd. De Vries en Verwijs maakten dus toch niet zomaar een nauwkeurige druk van het enige afschrift, ze betrokken latere fragmenten en eerdere bronnen erbij om collaties te maken, varianten te noteren en ook voor kleine, maar stilzwijgende normalisaties.

De editie van de *Spiegel historiael* was dus een mengeling van wat historische en taalkundige kritiek, soms stilzwijgend, en een diplomatische weergave van het enige volledige handschrift. ‘Op deze wijze gelooven wij een leesbaren en verstandigen tekst te hebben geleverd, waarin Maerlant zich zelven herkennen zou, en waarbij zijn naam als geschiedschrijver zeker niet heeft verloren.’ Een bijna-oorspronkelijke tekst van de dichter én historicus Maerlant aan te leveren, dat was voor De Vries en Verwijs belangrijker dan de normalisering van de tekst naar een taalsysteem van latere tijd. Wat zij beoogden was ‘de loutere toepassing van welbewezen beginselen, die de eenparigheid herstelt, waar zij werkelijk bestaan heeft, maar tevens de vrije spelling en krachtvolle verscheidenheid in hare regten eerbiedigt. Verstaat men eene kritische uitgave in *deze* beteekenis, dan zeker erken ik dat de tijd daartoe is gekomen’.⁸⁰

Met deze dubbelzinnige houding tegenover de diplomatische en de kritische editiemethode konden Matthias de Vries en Verwijs de oude diplomatische gewoonte van Bilderdijk recht doen te midden van de vernieuwingsdrang van Jonckbloet. Afgezien wellicht van de inhoud van veel aantekeningen en de gerechtvaardigheid van sommige ingrepen, verschilt het werk van De Vries-Verwijs immers niet veel van wat hun voorgangers, bijvoorbeeld Clignett en Steenwinkel, op het oog hadden. Ook zij wilden, op basis van dat ene handschrift, een verstaanbare tekst van de oude schrijver en historicus Maerlant. Toch zagen Matthias de Vries en Eelco Verwijs een groot verschil met wat zij deden. Zij hadden nu voor het eerst alle fragmenten op één plaats verzameld en ze hadden meestal collaties en kritische aantekeningen toegevoegd om hun verondersteld oorspronkelijke versie van de tekst te verantwoorden. Daarmee leverden zij beter werk dan de vorige editeurs, die er niet eens in geslaagd waren om een diplomatische editie te maken. Met hun diplomatisch-kritische editie zouden zij Maerlant nu rehabiliteren als dichter en als historicus, hoe onzinnig zijn werk ook geworden was door ‘de mislagen van een dommelenden afschrijver, die telkens verzen overslaat, of den dichter lompe taalfouten, duistere en verwrongene volzinnen, ja zelfs volslagen wartaal in den mond legt’ en vooral ook door ‘de oude school’ editeurs, ‘die al dergelijke dwaasheden voor goede munt aangenomen’ had.⁸¹ Zo maakten zij dus ook aanspraak op ‘kritisch’ in de tweede betekenis: een editie die kritisch was voor collega-editors. In zekere zin werd de diplomatische weergave van de *Spiegel historiael* dus een kritische door het eenvoudige feit dat de vorige diplomatische edities slecht gemaakt waren. Op die

⁸⁰ De Vries, *Der leken spieghel*, cxliv.

⁸¹ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, ci.

manier benadrukte De Vries toch dat hij behoorde tot de generatie-Jonckbloet, ondanks het zich voortslepende methodologische meningsverschil.

Een diplomatische editie die toch kritisch genoemd mocht worden uit afhankelijkheid jegens Jonckbloet de vernieuwer: het was een ingewikkelde poging van De Vries en Verwijs die verwarring kon scheppen in hun eigenlijk heldere standpunt. Maar eigenlijk deed hun uiteenzetting er niet toe in een ruimer verband, net zo min als het traag vorderende debat over de editiemethode. In Nederland sprak er toch niemand in algemene termen over, enkel in relatie tot individuele gevallen. De Vries zelf had in 1844, in de inleiding voor zijn editie van *Der leken spiegel*, zijn eigen overwegingen zo ook al alle kracht ontnomen: ‘Doch hoe men omtrent dit punt ook moge denken, voor de tegenwoordige uitgave van den *Lekenspieghel* doet het minder ter zake.’ Hij was namelijk ‘gebonden aan de uitdrukkelijke bepaling, door onze Vereeniging vastgesteld,’ om een strikt diplomatische editie te verzorgen. Het enige wat hij hoopte was ‘dat geen deskundige den door mij geleverden tekst *onkritisch* zal noemen.’⁸² In 1863 getuigden De Vries en Verwijs ondanks al hun woorden van hetzelfde berustende pragmatisme:

Doch waar men van een didactisch gedicht slechts één handschrift bezit, en dat nog wel een hoogstgebrekkelig, daar wordt het volkomen ondoenlijk eene zoogenaamde kritische uitgave te leveren, dan alleen door eene eigenmagtige en drieste kritiek, die zich ter wille der eenparigheid vrij spel veroorlooft, hare eigen denkbeelden den schrijver opdringt, en juist daardoor ophoudt den naam van kritiek te verdienen.⁸³

Het was wel een erenaam, kritische editie, maar uiteindelijk deed het er ook niet toe: editeurs hadden af te rekenen met de toevallige verschijningsvorm van hun tekst, of met geleerde voorschriften. Het werk van de editeur aan de drukpers moest, methodologische geschillen en begripsmatige verwarring ten spijt, gewoon voort. Bilderdijk en Clarisse bleven dus navolging kennen, nog tot in de jaren 1880 de historisch-kritische methode van de Duitse classicus Karl Lachmann ook in de Nederlanden werd ingevoerd, via studies van de *Reinaert*.⁸⁴ Voorlopig bleven echter de handschriften de ad-hocbeslissingen van de tekstediteurs bepalen, zoals het al antiquarische generaties lang gebeurd was.

Het genot van het oude woord

In 1863 herhaalde De Vries in de editie van de *Spiegel historiael* die hij met Verwijs maakte het methodologische standpunt dat hij in 1844 binnen de Vereeniging tegen Jonckbloet had ingenomen en meteen neutraliseerde hij dat standpunt ook weer op

⁸² De Vries, *Der leken spiegel*, cxliv.

⁸³ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, xcix.

⁸⁴ Mathijsen, ‘De Belgische opstand als spelbreker (2004)’, 115-116 en 313, noot 12.

dezelfde manier. Zowel De Vries als Jonckbloet waren intussen als hoogleraar benoemd en zo de beoefenaars geworden van ruimere academische disciplines dan het editievak. Ook in die vakken verrieden zij nu en dan evenwel een antiquarische houding. Dat gold voor De Vries, die de meester van de lexicografie in Leiden werd, zoals hierna zal blijken. Verderop zal Jonckbloet hem opnieuw vervoegen.

Uit de inleiding op de *Spiegel historiael* sprak het geloof van De Vries en Verwijs in de vooruitgang van hun wetenschappelijk beoefende vakgebied. Dat bleek uit het nut dat ze van hun editie verwachtten en dat misschien, meer dan hun methode, in de stijl van de jonge, academische generatie was. Er was immers niet alleen de verplichte kritiek op hun voorgangers-editors. Er was ook niet alleen de bevestiging voor Jonckbloets literatuurhistorische onderschikking van de didactische school van Maerlant aan de ridderepiek. Zij bevestigden Jonckbloet daarnaast ook in het doel dat hij voor ogen had: het doel van een filologie die de ziel van de natie opzocht en van een filologie die op wetenschappelijke leest was geschoeid. Die wetenschappelijke ambitie sprak al uit de hierboven aangehaalde doelstelling die De Vries en Verwijs voor hun editie formuleerden: blijkens die verklaring wilden ze niet alleen een soort diplomatisch-kritische editie maken, maar ook een die gebruikt zou worden door ‘den deskundigen lezer’ en voor ‘verder zelfstandig onderzoek’.⁸⁵ Deskundige onderzoekers waren inderdaad hun doelpubliek en naar hen hadden ze ook hun editie ingericht:

Wij konden alleen lezers verwachten, die onze oude letterkunde als wetenschap beoefenen en in de taal onzer vaderen geene vreemdelingen zijn. Alles, wat elders voldoende is toegelicht, hebben wij dus als bekend aangenomen, en alleen van die woorden de uitlegging gegeven, die òf tot dusverre nog niet verklaard waren, òf in wier opvatting wij ons met het gevoelen van anderen niet konden vereenigen.⁸⁶

Anders dan bijvoorbeeld Clignett en Steenwinkel richtten De Vries en Verwijs zich niet tot alle gebruikers van het Nederlands; zij werkten enkel voor hun collega’s in hun recent ontstane wetenschap, zoals ook al uit hun terechtwijzing van Van Velthem gebleken was.

De Vries en Verwijs wilden dus de wetenschappers van hun eigen tijd dienen door Maerlant zelf aan het woord te laten. In die zin betekende hun vasthouden aan een schipperende kritisch-diplomatische editiemethode alsnog een uiting van geloof in de vooruitgang van hun vakgebied. Ze hadden tegen de Duitsers en Jonckbloet wel ingebracht dat de vooruitgang in de filologie nog niet groot genoeg om al over te gaan tot hun normaliserend-kritische edities, maar net hun afwachtende methode zou die vooruitgang mogelijk maken. Net de onduidelijkheden, de onregelmatigheden in de

⁸⁵ Zie noot 72 op blz. 297.

⁸⁶ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, ciii.

taal van Maerlant waren immers voor hun wetenschap interessant. De variatie in de taal legde net de natuurlijke gronden ervan bloot en zij moesten het voorwerp van de taalkunde uitmaken. Want in oudere tijden, meende De Vries al in 1844, ‘schreef men de taal zuiver en onvervalscht, omdat men de inspraak volgde van een onverbasterd gevoel en nog niet geleerd had de spraak, die uit het harte stroomt, in schoolsche boeijen te kluisteren’.⁸⁷ Dat was ook het geval bij Maerlant, want hij gebruikt tussen moderne woordvormen (als *hij* en *wij* voor *hi* en *wi*) door ook nog oude vormen (als *bijechte* voor *biechte*). ‘Uit dit oogpunt beschouwd’, zo besloten de editeurs,

wordt de regelloosheid zelve van het handschrift eene bron van nuttige leering; wat de tekst mist aan gelijkmatigheid in den uiterlijken vorm, wordt voor den taalkenner ruimschoots vergoed door de rijke stof tot velerlei waarneming, die juist de verscheidenheid aanbiedt.⁸⁸

Op deze manier werd de misschien halfslachtige editiemethode van De Vries en Verwijs net een uiting van hun geloof in een nog te realiseren vooruitgang in de wetenschappelijke filologie, die uiteindelijk als doel had de natuurlijke taal te ontdekken. De Vries en Verwijs namen dus wel een ander standpunt in over de te volgen methodologische weg, over het uiteindelijke doel spraken ook zij op zijn Jonckbloets.

Eigenlijk voerden De Vries en Jonckbloet hier op microniveau de discussie over de opvatting van de natie, tussen essentialisten en constructivisten. Voor Matthias de Vries was de natie te vinden in de veranderlijkheid en de toevalligheid van een individuele auteur en zijn woordkeuze. Jonckbloet wilde de natie als een diamantbewerker bijlijpen: hij wilde teksten bijschaven tot in vast te stellen regels van versbouw, spelling en grammatica een nationale ziel begon te schitteren. Bij De Vries lagen de zandkorrels van de natie voor het oprapen in de oudste teksten; Jonckbloet had daarvoor de bijdrage van een geleerde nodig. Volledig in lijn daarmee waren de academische keuzes die beide editeurs maakten: De Vries verdiepte zich in het nationale woordenzand met de redactie van beide woordenboekprojecten; Jonckbloet probeerde er in zijn eigen literatuurhistorische slijperij ook nog de algemene geschiedenis van het Nederlandse volk erbij te betrekken. Met hun voorzichtige editiemethode wilden De Vries en Verwijs niet alleen beter doen dan de edities van de oude school, maar dus ook de idealen van de nieuwe school bijstellen naar de nationaal-essentialistische opvattingen van De Vries.

Deze zette, samen met Verwijs maar ook nog met anderen, ook buiten het editievak nog stappen in de richting van een wetenschappelijke filologie. Hij zette daartoe een Leidse lexicografische onderneming op poten. Zijn vertrouwen daarin was zo groot dat hij het niet meer nodig vond om in de al vaak genoemde editie van

⁸⁷ De Vries, *Der leken spieghel*, cxlii.

⁸⁸ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, xcix.

de *Spiegel historiael*, die toch bedoeld was voor collega-wetenschappers, een glossarium van verklaarde woorden op te nemen. Zulke woordenlijsten bij edities waren tot dan en bij ontstentenis van een Middelnederlands woordenboek de belangrijkste referentie voor woordverklaringen geweest.⁸⁹ Nu kon een glossarium echter achterwege blijven:

Na al de verklarende woordenlijsten, die reeds in het licht zijn verschenen, was het voor de [wetenschappelijke] lezers, die wij ons voorstelden, geheel overbodig. Wij mochten er te eerder van afzien, omdat in het Mnl. Woordenboek, door een van ons beiden bewerkt, en dat eerstdaags ter perse gaat, de *Spiegel Historiael* met bijzondere zorg is behandeld. Het glossarium, dat hier achterwege blijft, zal daar in ander gezelschap volledig worden gevonden.⁹⁰

De succesvolle Leidse lexicografische onderneming met een tegelijk wetenschappelijk en nationaal doel deed hier aan koppelverkoop.

De Vries' lexicografie was inderdaad een wetenschappelijke en nationale onderneming zoals het editievak dat ook was geworden – dat bleek al in het vorige hoofdstuk. De kern bestond uit een nauwgezette aandacht voor elke voorkomende verschijningsvorm van het enkele woord, zelfs in de onregelmatige taal van didactici als Maerlant. Bij zijn bezoek aan de gebroeders Grimm vond hij niet alleen een nationaal referentiekader voor zijn lexicologie, maar ook een systeem van uniformiteit in hun kaartenbakken, dat hij wilde overnemen. Daartoe gaf hij zijn redacteurs strikte instructies en een opleiding. Zijn correspondenten, die met een zestigtal waren en vanuit het hele land citaten opstuurden, kregen van hem een gedrukte brief, met daarin 'de voornaamste bepalingen ter bevordering der noodige eenparigheid en gelijkmatigheid' van hun inzendingen.⁹¹ De Vries had rond 1850 de tijd rijp gevonden om van tekstedities en glossaria over te gaan naar de lexicografie, op een tegelijk nationale en wetenschappelijke manier. Kennelijk moest iedereen die stap op een ordelijke manier nemen; de nationale wetenschap van de lexicografie begon met een standaardisatie van de filologische kennisproductie – het soort methodologische standaardisatie waartoe het editievak vooralsnog niet gekomen was.

De Leidse lexicografen van De Vries zetten, hoe gestandaardiseerd, nationaal en wetenschappelijk ze dat na 1850 ook deden, eigenlijk gewoon het werk voort dat eerdere woordenboekmakers onvoltooid hadden gelaten. En met hen deelden ze antiquarische genoegens.

Al sinds 1766 was de redactie van een Nederlands woordenboek het eerste werk van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. De werkwijze was dezelfde geweest: haar leden verzamelden woorden die ze verstuurd naar een

⁸⁹ Vergelijk daarvoor met van Dalen-Oskam, 'De idealistische lexicograaf', 64 en 68.

⁹⁰ de Vries en Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*, ciii.

⁹¹ De Vries, geciteerd in van Sterkenburg, *Van Woordenlijst tot Woordenboek*, hoofdstuk VI.

centrale redactie, waar ze op speciale steekkaarten terecht kwamen. Dat redactiewerk was moeizaam verlopen en was vaak onderbroken, maar toch verschilde het niet veel van het werk dat De Vries ontwierp voor zijn redacteuren. Die redacteuren genoten zonder onderbreking de geneugten van de antiquaar, ondanks alle hooggestemde verwachtingen die er in hun werk gesteld werden. Daarvan getuigde nog in 1870 P.J. Cosijn, leerling van De Vries en redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, in een opstel waarin hij enkele gecorrumpeerde plaatsen – ‘*monstra verborum*’ zoals hij ze noemde⁹² – in Van Velthems vervolg op de *Spiegel historiael* emendeerde. Hij was vol vertrouwen dat zijn detaillistisch werk van nut was: ‘Moge de kring van belangstellenden in Middelnederlandsche tekstcritiek beperkt zijn, veel geringer zal wel ’t aantal hunner zijn, die aan ’t hooge belang van dit onderdeel der taalwetenschap twijfelen.’ Wat dat belang voor de filoloog precies betekende formuleerde Cosijn ook duidelijk:

Elke corrupte plaats is een probleem, welks oplossing een weldadige ontspanning en bevrediging bij den oplosser teweegbrengt. Onlangs gaf een doorkundig entomoloog hoog op van de stille genoegens der entomologie trots Publieks merkwaardige koelheid voor de resultaten van dat onderzoek. Van ’t emendeeren van corrupt Dietsch kan met ’tzelfde zeggen.⁹³

Het was een stille bevrediging die Cosijn aan het papier gekluisterd hield, niet zozeer het nationale doel dat de onderneming zou moeten dienen of de publieke interesse die het daarom zou mogen krijgen. Dat hij iets dergelijks een mierkundige in de mond legt, bevestigt nog maar eens de ambities van de lexicografie, die niet alleen nationaal en goed moest zijn, maar ook even serieus moest genomen worden als een van de succesvolle natuurwetenschappen van zijn tijd. Maar wat hij ongewild ook duidelijk maakte, is het taaie restant van het antiquarische plezier dat ook in de lexicografische successen van de tweede helft van de negentiende eeuw bleef voortleven.⁹⁴

---

⁹² P. J. Cosijn, ‘Tekstcritiek’, *De taal- en letterbode*, 1 (1870) 239-244, 240.

⁹³ *Ibidem*, 239.

⁹⁴ Hetzelfde was nog in 1929 waar voor een andere Leidse lexicograaf: de uit zijn land verbannen Vlaming Willem de Vreese, die redacteur was van het *Middelnederlandsch Woordenboek* (en van het ‘grote’ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*). Hij verzorgde de delen met de tekstcritiek en de bouwstoffen van dat woordenboek. In de inleiding raakt ook hij kort het plezier van de lexicograaf aan: ‘Sedert den gedenkwaardigen dag, nu reeds meer dan veertig jaar geleden, waarop het helder inzicht mijner Moeder mij een inschrijving op “VERWIJS en VERDAM” schonk, heb ik het *Middelnederlandsch Woordenboek* niet alleen bij ontelbare gelegenheden nageslagen, maar het ook, door JACOB GRIMM en MATTHIJS DE VRIES daartoe gewekt, met en naast het “groote Woordenboek”, van den eersten regel af tot den laatste toe, gezet en geregeld gelezen.’ (Willem de Vreese en Ger I. Lieftinck, *Middelnederlandsch woordenboek*, dl. 10, Tekstcritiek van J. Verdam. Bouwstoffen A-F (‘s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1929), v).

De exemplariteit van het verleden

In het vak van De Vries voelden lexicografen zich op antiquarische wijze bevredigd. Zijn vak, maar ook dat van generatieleider Jonckbloet kende daarnaast en tot slot ook op een meer abstract niveau een antiquarische grondslag: de plaats die zij hun filologische werk toekenden in hun eigen tijd getuigde niet altijd van het epische, nationale historische besef, maar soms ook van het oeroude exemplarische.

Jonckbloet en De Vries kozen, ondanks de accentverschuiving van de didactische school van de veertiende eeuw naar de middeleeuwse lyriek, voor gevestigde waarden in hun editiewerk, zeker in het begin. In 1841 bracht Jonckbloet *Cluys-werk*, een gedicht van Constantijn Huygens voor het eerst in druk.⁹⁵ De Vries bezorgde, onder impuls van zijn Leidse leermeester Siegenbeek in 1843 Hoofts *Warenar*, dat hij aan de hoogleraar opdroeg.⁹⁶ Vanaf hetzelfde jaar verzorgde hij de vijf eerste van de acht delen verzamelde gedichten van Jacob Cats, ‘naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd ingerigt’.⁹⁷ Het waren diezelfde behoeften van de tijd die Jonckbloet ertoe brachten zich te richten op de middeleeuwse ridderepiek. Hij volgde daarin de wegen van Hoffmann von Fallersleben niet, die alle literaire genres in de breedte wilde bestuderen. Volgens Jonckbloet was het enkel de ridderepiek, en vooral niét de koopmansgeest van Maerlant en zijn navolgers, die filologische aandacht verdienden: de oude epiek was immers niet alleen navolgenswaardig was, maar toonde ook de Nederlandse natie haar ziel, de praktische Maerlant daarentegen had die ziel net bedorven. Aan de vernieuwing van Jonckbloet lag dus een onveranderd soort aandacht voor het literaire verleden ten grondslag: het verleden als exempel voor de eigen tijd. Het primaat van de eigen tijd bleef ook voor de ‘nieuwe school’ onverminderd van kracht. De klassieken Huygens, Cats en Hooft waren in de ogen van Jonckbloet en De Vries niet minder een voorbeeld voor de dichters van hun eigen tijd dan Vondel dat voor achttiende-eeuwse taalgeleerden in de ogen van Van Hoogstraten en Huydecoper was geweest. Zij kregen nu enkel het gezelschap van voorbeeldige middeleeuwse dichters.

De didactische kracht van die klassieken benutte De Vries ook in zijn woordenboekproject. Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* was immers niet alleen een grote, gestandaardiseerde stap in de nationale wetenschap, naar het voorbeeld van de Grimms, het was ook bedoeld om de taal van de eigen tijd te verbeteren. Want, zo stelde De Vries in zijn inleiding, het *Woordenboek* ‘moet de taal niet uitsluitend als een voorwerp van wetenschap, maar ook als een kunstgewrocht, te beschouwen geven’. Om dat doel te bereiken moesten de citaten die de correspondenten bij de woordenboekredactie deden toekomen de taal in haar meest

⁹⁵ Jonckbloet, *Cluys-werk. Dichtstuk van Constantyn Huygens*.

⁹⁶ de Vries, *Warenar*.

⁹⁷ de Vries en de Jager, *Dichtwerken van Jacob Cats naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd ingerigt*.

kunstige vorm tonen: met citaten van de beste moderne dichters – Willem Bilderdijk, Nicolaas Beets of Jacob van Lennep –, maar in literair-historistische sferen toch vooral van de grote klassieken: van Hooft, Vondel of Huygens, of uit de Statenbijbel. En om dat doel te bereiken wilde De Vries ook dat zijn *Woordenboek* niet alleen een naslagwerk zou blijven: hij wilde een woordenlijst die tegelijk ook ‘leesbaar’ was. ‘Dat is toch wel degelijk de bestemming van het boek,’ zo schreef De Vries in de eerste aflevering, ‘door onze taalgenooten gelezen te worden.’ Zijn diplomatisch-kritische editie van de *Spiegel historiael* was nog expliciet voor een wetenschappelijk publiek bedoeld, maar dat was met het *Woordenboek* dus anders.⁹⁸ Het woordenboek was in die zin slechts een nieuwe verschijningsvorm van een oud ‘didactisch program’, waarin de oude schrijvers als na te volgen voorbeelden verschenen, en daarmee van de oude exemplarische geschiedopvatting,⁹⁹ of van de even oude traditie van literaire *imitatio*.¹⁰⁰ En daarom weerde De Vries, anders dan de Grimms, obscene woorden uit het *Woordenboek*. (Althans, dat was zo in de beginjaren. Naarmate het project vorderde beschouwde De Vries elke woord als een uiting van de nationale ziel en diende voor de redactie een citaat steeds meer als middel voor wetenschappelijke *verificatio* dan als voorbeeld voor letterkundige *imitatio*, tot ontevredenheid van De Vries.)¹⁰¹

De exemplarische omgang met het verleden van taal en literatuur toonde zich niet alleen in de tekstkeuze voor de edities van Matthias de Vries en Jonckbloet of enkel in de bedoelingen die achter De Vries’ *Woordenboek* scholen. Zij wilden beiden hun kennis over het verleden van de taal ook toegepast zien in hun eigen tijd, om zo de exemplarische opvatting te realiseren. Daartoe lieten zij hun taalgeleerdheid overvloeien in de sferen van de staat en de politiek. Er was het feit dat zowel enkele van hun edities als het *Woordenboek* door de Nederlandse (en ook de Belgische) regering ondersteund werden.¹⁰² Maar beiden gebruikten ze ook de mogelijkheden die de moderne staat boden om hun geleerdheid in de maatschappij te verankeren.

In de aflevering van het *Woordenboek* dat in 1867 verscheen suggereerde De Vries bijvoorbeeld een naam voor een nieuw, Pruisisch geweertype. Nederlandse soldaten hadden het spontaan ‘achterlaadgeweer’ genoemd, maar een ontevreden De Vries stelde voor dat bij te schaven tot ‘achterlader’. Voorlopig nam hij dit neologisme zelf niet op in zijn *Woordenboek* – want ‘de woordenboekschrijver, wij

⁹⁸ Dat had de moeder van De Vreese goed begrepen (cf. noot 94).

⁹⁹ De typering is van Rutten, ‘Vondels ‘volkomen voorbeeldt’.

¹⁰⁰ Dick Wortel, ‘Het woordenboekcitaat in de oudste WNT-delen’, *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 17 (1997-1998) 191-206.

¹⁰¹ Anne Dykstra, ‘J.H. Halbertsma, J. Grimm en Matthias de Vries over sexualia in het woordenboek’, in: N. van der Sijs (red.) *Woordenboeken & hun makers* (Den Haag: Sdu Uitgevers, s.d.) 223-225; Mathijssen, ‘Een weinig bezocht museum van de taal’; Dick Wortel, ‘Van ‘imitatio’ naar ‘verificatio’. De verwetenschappelijking van het WNT-citaat’, *Trefwoord*, (2002) 1-28 en van Dalen-Oskam, ‘De idealistische lexicograaf’, 75.

¹⁰² Dick Wortel, ‘De financiering van het Woordenboek der Nederlandsche Taal 1849-1892’, *Nieuw letterkundig magazijn*, 10 (1992) 36-40.

hebben meermalen gezegd, “moet de taal niet *maken*, maar *vinden*” – maar nam zich niettemin de vrijheid het voor te stellen, want ‘de beoefenaar der moedertaal moet niet alleen haar verleden ophelderen en haar heden verklaren, maar ook voor de toekomst hare verrijking en ontwikkeling helpen leiden naar de wetten, die zij zelve hem geleerd heeft.’ Toen de achterlader echt in gebruik werd genomen in het Nederlandse leger werd zijn voorstel overgenomen. Uiteindelijk zou het dan toch in het *Woordenboek* terechtkomen, in de aflevering van 1882. Hetzelfde gebeurde later nog eens opnieuw, toen de Post twee nieuwe diensten aanbood en daarvoor officieel De Vries’ voorgestelde neologismen ‘postbewijs’ en ‘postblad’ overnam. De Vries wilde dus, op gezag van zijn kennis van de oude taal, invloed uitoefenen op het taalgebruik van zijn eigen tijd en had daarbij de moderne Nederlandse staat als bondgenoot, met haar militaire industrie en haar gestandaardiseerde communicatiediensten. De Vries’ voorstel uit 1869 voor een naam van een nieuw vervoermiddel haalde het trouwens niet: zijn ‘wieler’ werd wel overgenomen door een belangenvereniging, maar op straat werd er gewoon gesproken van een fiets.¹⁰³ Het duidelijkste voorbeeld van de antiquarische omgang met oude woorden leverde De Vries echter al in 1858, toen *De visscherijen, geheeten het Vroon, ten jare 1433 aan de stad Leiden in erfpacht gegeven* verscheen. Het was een uitgebreide studie naar de juiste betekenis van het oude woord ‘visscherijen’, waarmee De Vries de onjuistheid van een rechterlijke uitspraak wilde aantonen. Hij stelde immers vast dat met ‘visscherijen’ niet alleen het visrecht, maar ook het viswater zelf bedoeld werd. Op die historisch-taalkundige grond kon de stad Leiden volgens De Vries, hoewel ze van de rechter ongelijk gekregen had, aanspraak maken op enkele gronden. Van die gronden, in het intussen drooggelegde Haarlemmermeer, had zij immers in 1433 de ‘visscherijen’ in erfpacht ontvangen van hertog Filips van Bourgondië. De Vries ging hier met andere woorden te werk als een nieuwe Paullus Merula, de antiquarische bestudeerder van het oude Hollandse jachtrecht.¹⁰⁴

Jonckbloet gedroeg zich nog ongecompliceerder in de manier waarop hij zijn filologische expertise tot nut van de samenleving wilde maken. Hij beklom meer dan eens het spreekgestoelte van de Tweede Kamer om daar een historische uiteenzetting ter ondersteuning van een politiek standpunt te geven, soms tot ergernis van de andere volksvertegenwoordigers. Niet alleen in het dagelijkse politieke bedrijf haalde Jonckbloet ‘politico-historische stof’ boven: met niemand minder dan Groen van Prinsterer ging hij in debat over het ontstaan van de staat.¹⁰⁵ Jonckbloet deed met deze staatsrechtelijke oefeningen wat editeurs rond 1750 ook al gedaan hadden, zoals in het

¹⁰³ Rob Tempelaars, ‘Matthias de Vries als neuswijze taalzuiveraar’, in: N. van der Sijs (red.) *Woordenboeken & hun makers* (Den Haag: Sdu Uitgevers, s.d.-b) 195-205 en Rob Tempelaars, ‘Matthias de Vries als neologist’, in: N. van der Sijs (red.) *Woordenboeken & hun makers* (Den Haag: Sdu Uitgevers, s.d.-a) 206-215.

¹⁰⁴ van Dalen-Oskam, ‘De idealistische lexicograaf’, 70.

¹⁰⁵ Moltzer, ‘Levensbericht van Jonckbloet’, 34?-35.

eerste hoofdstuk bleek: ook zij voerden discussies over de soevereiniteit van de Staten van Holland en over de legitimiteit van het Plakkaat van Verlatinge op basis van de vervalste kroniek van Klaas Kolijn. Dus zelfs op het meest concrete niveau bleef zo nu en dan de exemplarische omgang met het verleden van taal en literatuur opduiken. Net als de herinnering aan de valse Klaas Kolijn.

De constante van Kolijn: de materialiteit van de tekst (1860 en later)

Kolijn bleef niet alleen aanwezig in politieke discussies met het verleden in de hand, ook niet alleen in de angst voor fictie die het editiewerk via de Duits-kritische methode zou binnensluipen; of, in algemene termen: de antiquarische traditie bleef niet alleen overeind in geleerde praktijken of in het exemplarische gebruik van het verleden. Kolijn en de zekerheden van het antiquarisme bleven vooral levend in de bijzondere gehechtheid die teksteditors, door alle evoluties van verwetenschappelijking, nationalisering en academisering heen, behielden voor het materiële. Editoren wilden hun kennis immers nog steeds verankeren in de materiële wereld, want enkel de materialiteit van de oude tekst waarborgde hun kennis. Daarom hielden de teksteditors, de schenkers van het licht, in hun drukwerken vast aan het stoffelijke. Daarnaast wilden zij, zoals het voorbeeld van Maerlant al aangaf, de oude auteurs en misschien ook zichzelf verankeren in een materiële herinneringscultuur. Ondanks dat alles bleek echter zelfs het geïnstitutionaliseerde en aan academische wetenschappen ondergeschikte editievak niet immuun voor nieuwe vervalsingen.

Nog een laatste keer keer ik terug naar de intrede van de nieuwe generatie, die de splitsing van de filologie in academische disciplines meemaakte. Een decennium voordat de editoren de stap zetten naar de literatuur- en mentaliteitsgeschiedenis of naar de lexicografie, richtten zij immers de Vereniging op, het hoogtepunt van de editorsbedrijvigheid in Nederland. Bij de oprichting ervan in 1844 verdedigde de jonge Tideman hun aandacht voor tekstedities op een traditionele wijze: edities zouden bijdragen tot de kennis van de vaderlandse geschiedenis en van de moedertaal. Want enkel goede tekstedities zouden zekerheid kunnen bieden op beide terreinen van kennis, waarin al zo veel geschreven en beweerd was:

Hoe zal men ooit geraken tot eene juiste waardering onzer hedendaagsche taal en taalkundige begrippen, wanneer wij den grond niet kennen, waarop beiden gebouwd zijn, en het daardoor iederen onbeschaamde of vermetele gemakkelijk wordt de menigte door schijn

van geleerde stukken te verblinden? Dat kan de XVIIIe eeuw met het wanschepsel van den pseudo-KOLYN getuigen [...]¹⁰⁶

Ook de Vereniging was het van bij het begin te doen om kenniszekerheid. Het was daarom dat zij zich wendde tot de ‘schatten van het uiterste gewicht in de reeds onderzochte of nog onbekende gedenkstukken der oude Nederlandsche letterkunde’.¹⁰⁷ Kolijn gold dus ook aan de vooravond van de disciplinescheiding nog als epistemologische waarschuwing.

Ondanks die waarschuwing uit de vorige eeuw raakten de editeurs in hun triomf van het midden van de negentiende wat overmoedig. In 1863 bijvoorbeeld, toen de Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen, die andere succesvereniging van editeurs in de Nederlanden, haar vijftienvijftigjarige bestaan vierde. Dat deed zij, hoe kon het anders, met een editie: lid Serrure bracht de *Tafereelen uit het leven van Jesus* in druk naar een vijftiende-eeuws handschrift.¹⁰⁸ Tot zover niets ongewoons, de editeur deed opnieuw wat editeurs al eeuwen deden: hij stelde een tekst via de drukpers opnieuw beschikbaar. De zeven foliobladen met de taferelen kwam echter niet zomaar in een negentiende-eeuwse letter van de pers. Voor de gelegenheid benutte de Maetschappy ten volle alle mogelijkheden van de druk in hun tijd: de editie was geen afdruk, maar met chromolithografieën maakte zij een *facsimile* van het handschrift. Hozzo, was er een aanzet geweest tot een methodologische debat onder editeurs, tussen de gebruikelijke (redelijk) diplomatische editeurs en degenen die de stap naar de Duitse, kritische editie wilde zetten? Voor Serrure was dat nog voor het goed begonnen was al irrelevant. Dankzij de stand der druktechniek kon hij immers een extreem diplomatische afdruk maken; diplomatischer dan Clarisse het had gekund, die geen vingerafdrukken had willen nalaten maar gebonden was aan wat er in de letterbak zat; diplomatischer nog dan Bilderdijk, zelfs al had die zijn drukker speciale tekens laten gieten.

Maar dat was nog niet alles: Serrure liet zijn *facsimile* bovendien drukken op perkament. Hiermee negeerde hij niet zozeer een stil methodologisch debat, maar daagde hij vooral de geldende epistemologie van het vak uit. Sinds Wagenaars ontmaskering van Kolijn was een oud handschrift de eerste vereiste voor betrouwbare kennis en in het geval van handschriften uit de vijftiende eeuw en vroeger was dat meestal een handschrift op perkament. Ook Willems had in zijn zaken met het Koninklijk Instituut nog ondervonden dat filologische uitspraken zonder perkament vluchtig waren. Nu, bij deze feestelijke gelegenheid van zelfzekere editeurs, leverde

¹⁰⁶ Tideman, ‘Inleiding’, 26. Hij gaat verder met een ander voorbeeld, een kennelijk onbetrouwbaar woordenboek: ‘[...] en wij hebben het gezien aan een etymologisch woordenboek, dat den roep van geleerdheid voor zich uitdraagt, maar in den grond een jammerlijk zamenstel is van anderer oppervlakkigheid en eigene onkunde’. Ik heb niet kunnen achterhalen over welk woordenboek dit gaat.

¹⁰⁷ Ibidem, 27.

¹⁰⁸ C.P. Serrure, *Tafereelen uit het leven van Jesus, een handschrift van de XVe eeuw*, Uitgaven van de Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen. IIIe Serie 8 (Gent, 1863).

Serrure niet zomaar een gedrukte tekst af, die gewaarborgd was door een bewaarde perkamenten tekst. Nee, hij leverde een tekst af die er al het mogelijke aan deed om niét gedrukt te lijken, maar eruit te zien als het unieke origineel. In dat opzicht was er meer aan de hand dan bij de enkele vervalsingen uit de revolutietijd, die zich tooiden met tekenen van ouderdom. Deze editie raakte aan de kern van het vak: die kern was altijd een remediatie van een tekst via de drukpers geweest en die overgang werd hier transparant gemaakt. Serrures perkamenten editie kreeg dus de schijn van het originele handschrift, waarmee hij behalve de tekst ook de materiële verschijningsvorm hiervan reproduceerde. Wanneer de editeurs zichzelf vierden, vierden zij dus tegelijk hun antiquarische epistemologie die gebaseerd was op de stoffelijke tekst.

Het feest van de macht van het materiële was ook hiermee nog niet ten einde. De zelfzekere editeurs van de jaren 1860 konden met *facsimile's* wel hun eigen ingrepen wel bijna onzichtbaar maken; zélf wilden zij dat niet zijn. Dat hadden ze drie jaar voor Serrures editie bewezen in Damme. Daar had niet zozeer een teksteditie de schijn van het originele handschrift aangenomen, maar hadden editeurs de roem van een oude auteur op zichzelf laten afstralen. In 1860 werd er daar immers, op het marktplein voor het stadhuis, het standbeeld van Jacob van Maerlant onthuld. Het initiatief daartoe was uitgegaan van drie leden van diezelfde Maetschappy: de twee stichtende leden J.H. Blommaert en F.A. Snellaert, die ook de filologische nalatenschap van J.F. Willems beheerd had, en de Leuvense hoogleraar J.B. David. De editeurs verlieten hier het eeuwenoude sporenonderzoek naar de didactische auteur, waar zich aan het eind van de achttiende eeuw onder meer de Maerlanteditors Steenwinkel en Clignett mee hadden beziggehouden, en in de jaren voor 1830 ook nog de gevierde Willems. In plaats daarvan lieten deze editeurs zélf sporen in steen na. Vanuit Nederland kwamen enkele leden van de Vereeniging hen vervoegen voor de onthulling: Jonckbloet natuurlijk, maar ook De Vries en Verdam, die vanaf 1858 al enkele delen van hun grote editie van de *Spiegel historiael* hadden gepubliceerd. De Vries mocht bij die gelegenheid als laatste het woord nemen, net voordat de gedaante van Maerlant onder het zeil vandaan zou komen om vanaf dan bedachtzaam op het volk neer te zien. De editeur stond met andere woorden aan de sokkel van de vereeuwigde auteur en had het laatste woord om hem te duiden.¹⁰⁹ De zelfverzekerde nieuwe wetenschap waar De Vries en Verwijs het in hun editie over hadden sloeg met andere woorden over op de persoon van de editeur. Zonder veel twijfel trad hij zelf de historische cultuur – het literaire historisme op straat dus – binnen. Hij verliet zijn schrijftafel en betrad de wereld der dingen.

In het Noorden gebeurde in 1867 nog eens hetzelfde. In Amsterdam nam een commissie het initiatief om ook een schrijversstandbeeld op te richten: een groep mannen wilde een standbeeld voor Vondel oprichten in het nieuwe park, onder leiding

---

¹⁰⁹ van Oostrom, *Maerlants wereld*, 389-406.

van Jacob van Lennep, de editeur van zijn verzameld werk. Hoewel diens werk aan de editie van de *Spiegel historiael* was neergesabeld door Jonckbloet en De Vries, werd zijn Vondeleditie met succes ingezet tijdens het inzamelen van het nodige geld voor het standbeeld. Zo werd er verteld dat de Franse keizer Napoleon III meteen overtuigd was om een bijdrage te leveren toen hij Van Lenneps boekdelen zag. Hij zou gezegd hebben: ‘Ik weet reeds genoeg; een dichter voor wien men zulk een monument sticht, verdient zeker een fraai standbeeld.’ De krachtmeting tussen auteur en editeur ging tijdens de onthulling onverminderd voort. Er vertrok op 18 oktober een wagenstoet van de Dam naar het park. Daarbij verongelukte de wagen met de Faam wel, waarna de personificatie ervan zonder hoofd haar weg moest vervolgen. Maar daarmee werden er niet minder lauweren geworpen naar zowel Vondel als Van Lennep. De editeur werd bij die gelegenheid Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw en kreeg een lofrede van zijn vriend Cornelis Hendrik Boudewijn Boot, oud-burgemeester van de stad op palen. Daarin werd het effect toegelicht dat het standbeeld zou hebben, voor auteur en editeur gelijk:

En is eens zijn stof verzameld met dat van zijn voorgeslacht,
Dan blijft, naast een Joost van Vondel, Ko van Lennep steeds herdacht!¹¹⁰

Hiermee stonden Vondel, in brons, en Van Lennep, nog net te been, op gelijke voet. Kon de faam van de editeur, die al sinds eeuwen het levenslicht aan de dode auteurs schonk, nog meer bevestigd worden?

Met de stenen Maerlant en de metalen Vondel materialiseerden de editoren van de Maetschappy en van de Vereeniging hun successen, om hun sporen nog lang na hen na te laten. Maar hoe verging het ze, nadat hun werk van tekstbezorging oploste in verschillende academische disciplines? Slechts gedeeltelijk goed. Van Lennep werd later nog de slordige editeur genoemd die Jonckbloet en De Vries ook al in hem gezien hadden.¹¹¹ Jonckbloet en De Vries zelf bevestigden enerzijds met hun lexicografie en (literatuur)geschiedschrijving wel de beloften die alle tekstedities sinds 1591 voor de studie van taal en geschiedenis in zich gehouden hadden. Hun boeken oogstten nog lang na hun dood aanzien. Jonckbloet werd de eerste literatuurgeschiedschrijver genoemd en als grondlegger van het vakgebied van de medioneerlandistiek gehuldigd.¹¹² De Vries stond aan het begin van een lange Leidse traditie van lexicografie en stichtte in die zin een ‘school’.¹¹³ Maar anderzijds lieten zij het nauwgezette werk van de tekstediteur achter om voor henzelf onbereikbare academische doelen na te jagen. De Vries kon slechts één aflevering van zijn

¹¹⁰ Het verslag van de festiviteiten en de citaten uit M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, 2 dln. (Amsterdam: P.N. van Kampen en Zoon, 1909), dl. 2, 276-284.

¹¹¹ Marita Mathijssen, ‘Haastig, eigenmachtig en symbiotisch. Hoe Jacob van Lennep De Gedichten van den Schoolmeester maakte’, *Nieuw Letterkundig Magazijn*, 26 (2008a) 21-28.

¹¹² van Oostrom, ‘Jonckbloet. De grondlegger’.

¹¹³ Karsten, *100 jaar Nederlandse philologie*.

Middelnederlands woordenboek laten drukken en moest de rest van het werk aan Verwijs en Verdam overlaten. Het werk aan het grotere *Woordenboek der Nederlandsche taal* vorderde traag en steeds trager, waardoor hij steeds vaker in conflict kwam met de jongere redacteurs.¹¹⁴ De laatste aflevering van het *WNT* verscheen pas in een tijd die hij zich niet had kunnen voorstellen. De Vries' lange lexicografische werk joeg dus een immer wijkend doel na; Jonckbloet dwaalde in zijn historische betrachting zelfs zonder doel rond. Hij publiceerde nooit iets over de middeleeuwse mentaliteit. Toen in 1860 de Leidse leerstoel voor letterkunde en vaderlandse geschiedenis gesplitst werd en De Vries het letterkundige deel behield, werd de historische leerstoel niet aan hem toegekend, maar aan Robert Fruin. Die maakte werk van een positivistische beoefening van de geschiedwetenschap in Nederland, met een programma van onpartijdigheid en zonder Jonckbloets zoektocht naar een nationale Nederlandse ziel. Het was dan ook niet uit die van Jonckbloet, maar uit de toga van Fruin dat Nederlandse historici gezegd werden voort te komen.¹¹⁵ In de wilde zee van scheidende disciplines waarin het editievak na 1850 uitgemond was, dreef De Vries op de steekkaarten voor zijn woordenboeken, terwijl Jonckbloet pas aan het eind van zijn leven weer een vertrouwd, 'romantisch' houvast vond. Hij werkte toen aan een editie van de gedichten van Anna Bijns, een editie die postuum verschenen in de reeks van de Maatschappij der Vlaemsche bibliophilen.¹¹⁶

Intussen sluimerde – ondanks de zelfverzekerde omgang met de materialiteit die deze editeurs aangedurfd hadden, ondanks het eeuwige leven dat hun samen met hun auteursstandbeelden in het vooruitzicht werd gesteld – ook bij deze editeurs de herinnering aan Kolijn en de onzekerheid over tekstuele kennis. Nogmaals zag een editeur een geest verschijnen, deze keer die van Vondel, in de aanloop naar de oprichting van zijn standbeeld. De editeur hoorde hem een nieuwe versie van een gedicht dicteren, waarop hij vervolgens aantekeningen maakte die het gedicht interpreteerden als een vraag van de geest om Vondels standbeeld op de Torensluis op te richten. De editeur was de overigens ernstige filoloog Jozef A. Alberdingk Thijm. Hij herwerkte een lied van Vondel, *Noch eens van 't losse Reyntje*, dat oorspronkelijk over een raadslid uit zijn tijd ging en toespelingen bevatte op *Reinaert de Vos*. De bewerking kreeg het uitzicht van een editie door de inhoudelijke noten (en één enkele taalkundige). Daarin werden de toespelingen volledig verklaard en zij maken van de

¹¹⁴ van Dalen-Oskam, 'De idealistische lexicograaf', 71-75.

¹¹⁵ Jan Romein, geciteerd in een van de motto's van het proefschrift van Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*, Historische reeks (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1990), [v]. Voor Van Oostrom komen de medioneerlandici wél voort uit 'de toga van Jonckbloet': van Oostrom, 'De toga van Jonckbloet', 9-26.

¹¹⁶ Willem Jozef Andreas Jonckbloet en W. L. van Helten, *Nieuwe refereinen, uitgeg. door W.J.A. Jonckbloet en W.L. van Helten. Eerste stuk* (Groningen: Wolters, 1880). Vergelijk met Herman Pleij, 'Jonckbloets romantische visie van Anna Bijns', in: K.D. Beekman, M.T.C. Mathijssen-Verkooijen, en G.F.H. Raat (red.) *De as van de Romantiek. Opstellen aangeboden aan prof. dr. W. van den Berg bij zijn afscheid als hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1999) 189-199, 189-199.

pseudo-editie een pamflet ter verdediging van de Torensluis als een geschikte locatie voor het Vondelstandbeeld: ‘Sints drie jaar zoekt men vergeefs een plek zoo geschikt als de Torensluis: in ‘t midden der stad, nabij ‘t oude stadhuis (door den Dichter bezongen): nabij ‘t Y (dat hij beminde); nabij zijne woning (Singel op de Donkere Sluis); zonder belemmering voor de passage: 2x17 nederl. ellen blijven er over, enz.’ Willems’ grap met de voorzeggingen van de heilige Hildegarde werd zo in Amsterdam hernomen.¹¹⁷

Ernstigere vragen over de mogelijkheid van zekere kennis van het literaire verleden werden echter gesteld door een nieuwe onbekende kroniek die opdook. Nu was het niet meer Holland dat zijn vroegste verleden op een ongekende manier verhaald zag, het was ook niet het jonge België dat zijn ontstaan in de Middeleeuwen voorspeld zag; het ging nu om Friesland. Volkomen in de geest van de intussen zo vaak herhaalde epistemologische eis van materialiteit, dook er in 1867 in Den Helder niet een afschrift op bij een boekhandelaar, maar wel een perkament, dat al gauw in handen kwam van Verwijs, die zich als academisch editeur al uitgebreid bewezen had. Het *Oera Linda Boek* zou nog voor decennia de Nederlandse filologen aan hun universiteiten dezelfde antiquarische vragen naar kenniszekerheid doen stellen als in de achttiende eeuw aan de kroniek van Kolijn, of in de zeventiende aan de teksten van Annius van Viterbo. De dans van *forger* en *critic* was ook aan de hogeschool nog niet ten einde.¹¹⁸

Besluit

De tastbare ambities van het antiquarisme

Het vorige hoofdstuk toonde wat de triomf van de editeur rond 1850 inhield: de verwetenschappelijking en de nationalisering van het Nederlandse letterkundige editievak. Beide ontwikkelingen waren een hernieuwde respons op de oproep van de Duitsers Hoffmann en Grimm in de jaren 1820. De editeurs in de Nederlanden verruimden het object van hun studies tot de Middeleeuwse lyriek in de volkstaal (I), verantwoordden die verruiming als een nationale verplichting (II) en oefenden omwille van diezelfde plicht hun vak met meer debat, met een wetenschappelijk ideaal en daarom in een academisch decor (III). Het resultaat was een generatie van

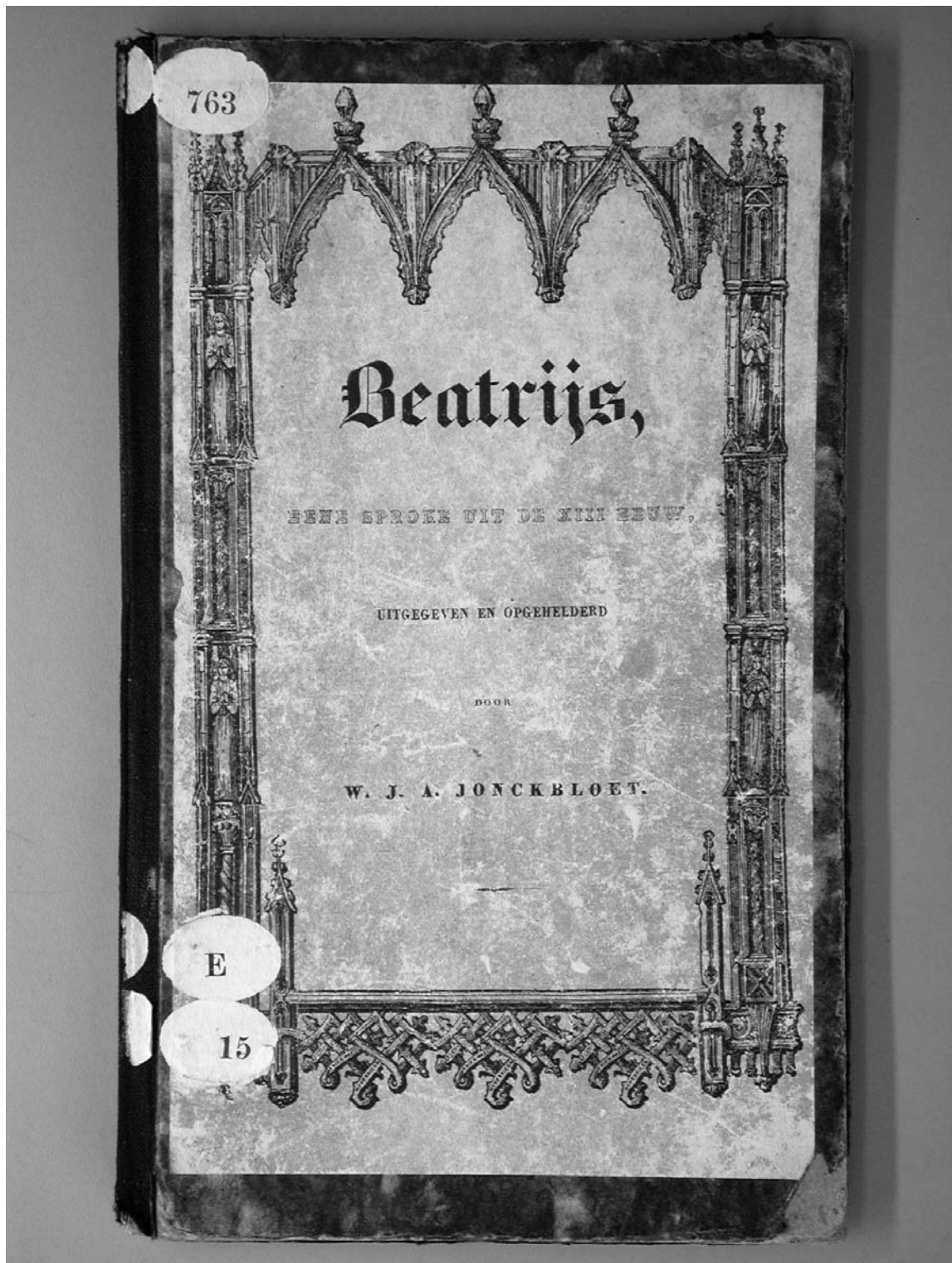
¹¹⁷ [J. A. Alberdingk Thijm], *Een nieuw lied van Joost van den Vondel, opgezongen door zijne schim, in den nacht van woensdag op donderdag (29-30 Aug. 11.), nadat de gemeente-raad van Amsterdam, het verzoek der Vondel-Commissie, om eene fundering voor het standbeeld aan de Torensluis te leggen, had gewezen van de hand* (Amsterdam: K.H. Schadd, 1866), achtergrond van de bewerking en citaat op blz. 11. De Torensluis zou aan het eind van de twintigste eeuw inderdaad een geschikte plaats voor het standbeeld van een schrijver blijken, maar dan voor een die in de Korte Korstjespoortsteeg zijn huis had gehad, waar de passage met een standbeeld overigens aanzienlijk gehinderd zou zijn.

¹¹⁸ Zie voor deze nieuwe aflevering in de zoektocht naar filologische zekerheid: Goffe Jensma, *De gemaskerde god. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek*, FA 973 (Zutphen: Walburg Pers, 2004).

zelfbewuste, nationaal-wetenschappelijke tekstediteurs. Zij hadden de paradox van Willems, de combinatie namelijk tussen een nieuw nationalisme en geleerde gewoonten, omzeild door te kiezen voor buitenlandse voorbeelden en academie vormen.

Uit dit laatste hoofdstuk bleek echter dat ondanks dat alles – ondanks het kritische debat, de nationale en morele onderbouwing van het werk, de verbrede filologische aandacht, de hoogleraarsbenoemingen – dat tekstbezorgers bleven kampen met dezelfde methodologische en kentheoretische problemen. Zo duurde een methodologische discussie onder de professoren Jonckbloet en De Vries decennia-lang; ze miste urgentie en bleef zonder veel gevolg. Verder bleek dat de generatie editeurs die hoogleraar werden, de tekstbezorging achter zich liet om andere disciplines binnen de filologie te beoefenen: de lexicografie en de literatuur- en mentaliteitsgeschiedenis. Maar altijd bleef een antiquarische grondhouding de (ex-)editoren typeren: plezier in de geleerdheid en vooral de gehechtheid aan het stoffelijke (IV). Die gehechtheid bleek uit de nauwelijks betwijfelde diplomatische editiemethode. En meer nog uit de standbeelden die de tekstbezorgers oprichtten voor twee van de normauteurs in hun vak: Jacob van Maerlant, voor de middeleeuwen en ook wel voor Vlaanderen, en Joost van den Vondel, voor de zeventiende eeuw en voor Holland. De standbeelden waren een materiële vorm van de zelfverzekerdheid van de academische en nationale editoren. Tegelijk bevestigden zij hiermee nogmaals dat hun papieren tekstarbeid verankerd moest blijven of worden in de wereld van het stoffelijke. Sinds het pyrronisme van de zeventiende eeuw was de twijfel in de hoofden van filologen immers altijd mogelijk en die twijfel was na Kolijn ook in de Nederlandse tekstbezorging een constante.

Dat de zelfverzekerdheid van de editeur tot in de wereld der dingen reikte, was al in 1841 gebleken, toen Willem Jonckbloet voor het eerst het wonderlijke verhaal van *Beatrijs* in druk bracht. Hij deed precies wat een geleerde als vanouds tot editeur maakte: hij stelde een tekst op een zeldzaam en moeilijk raadpleegbaar perkament (dat hij gevonden had in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag) opnieuw ter beschikking via de drukpers. De tekst was een diplomatische weergave van het enige handschrift, Jonckbloet voegde er peritext aan toe, verklaringen die een ruime verspreiding en een ruim begrip mogelijk maakten. Deze teksteditie droeg belangrijke nieuwigheden die de academische tijd bracht, in zich: het ging niet om een middeleeuwse kroniek of om het verzamelde werk van een literaire zeventiende-eeuwer, het ging nu om een middeleeuwse vertelling.

Afbeelding 8 – De architecturaal versierde omslag van Jonckbloets editie van *Beatrijs*, met bovenin het kader zelfs een suggestie van driedimensionaliteit. Willem Jozef Andries Jonckbloet, *Beatrijs. Eene sproke uit de XIII eeuw* (Den Haag: Schinkel, 1841) (ex. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek).

De omslag van deze vernieuwende editie maakte echter Jonckbloets zeer oude bedoelingen duidelijk. De peritekst die hij hier toevoegde, die in dit proefschrift als het wezen van de teksteditie gold, moest een overwinning op de tijd zijn. Niet alleen doordat de zetter voor de titel, als vanouds bij het drukken van oude teksten, de gotische letter uit de kast haalde. Dat was vooral zo door het kader dat de titel, net als de naam van de editeur, omgaf: een duurzaam kader van architectuur en beeldhouwkunst (Afbeelding 8). In het kader zijn spitsbogen te herkennen, vier engelen in een nis, zuiltjes en timpaantjes en tussendoor gestileerde plantenmotieven. Alles verwijst naar de sfeer van het verhaal van *Beatrijs*: de hoge middeleeuwen, Mariadevotie, het klooster. Op die manier belooft de niet-tekstuele peritekst op de omslag wat er op de bladzijden van het drukwerk te lezen zal zijn: een middeleeuws devoot verhaal.

De architectuur verraadt daarnaast ook de ambitie van de editeur buiten de tekst duidelijk. In de bovenste rand van het kader zijn er links en rechts de spitsen van de twee torens, die elk met een raam van twee spitsbogen en drie timpanen eindigen. Zij zijn bovenaan met elkaar verbonden door drie grote, organisch geornamenteerde en vooral zwevende spitsbogen. Het zijn de twee verbindingen tussen die zwevende bogen en de torens die de ambitie van de editeur verraden. De schuine lijnen van de twee kleine boogjes bovenin suggereren immers dat de drie zwevende bogen naar voren springen, dat zij ten opzichte van de torens dichter bij de lezer hangen, dat zij als het ware uit het papier komen. Het architecturale kader wil op die manier de gotische letters van de titel in de drie dimensies omvatten. De omslag leidt de lezer niet alleen naar de middeleeuwse inhoud van het bezorgde verhaal, hij is tegelijk een bewijs van de ambities die de tekstbezorger had in de wereld vóór het papier.

Of was de omslag enkel het werk van de uitgever en zat de editeur er niet achter? Dat maakt niet uit, want Jonckbloets uitgever, A.D. Schinkel, was één van die figuren die de vernieuwingen in het editievak – de verbreding naar de middeleeuwse fictie, de nationalisering en de academisering – mogelijk maakten terwijl ze zelf het traditionele werk van de antiquarische geleerde voortzetten. Hetzelfde plezier in het oude, hetzelfde exemplarische nut van hun studie van het verleden, dezelfde hang naar materiële kenniszekerheid als bij de oude collega's bleven mensen als Schinkel aantrekken. Maar ook Jonckbloet zelf en zijn nieuwe editeursgeneratie, want door al hun vernieuwingen heen hielden zij nu en dan vast aan een exemplarisch gebruik van het verleden van de taal en van de natie, en ook zij wilden de garanties van de stoffelijke wereld verkrijgen (opnieuw IV). Zo bezien was de paradox van Willems voor deze generatie inderdaad slechts een schijnbare tegenstelling. Want ook in hen school het antiquarisme.